

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն ուսումնասիրությունը իրականացվել է «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և Մարդու իրավունքների պաշտպանի հաստատության վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման» ծրագրի շրջանակներում: Ծրագիրը համատեղ իրականացվում է ՀՀ Ազգային ժողովի և Միավորված ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագրի կողմից՝ Նիդերլանդների զարգացման ծրագրերի հարցերով նախարարի ֆինանսական աջակցությամբ: Ուսումնասիրությունը իրականացվել է և սույն զեկույցը կազմվել է Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի «Թուրփանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոնի կողմից:

Դոկտոր Լուսիկ Դանիելյան

«Թուրփանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն

Լիլիթ Ունրոյան

«Թուրփանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող

Թերեզա Խորոզյան

Ծրագրի Համակարգող

@ Միավորված ազգերի կազմակերպության ծրագիր
Երևան, 2005

Armenia

Ambassade van het

Koninkrijk der Nederlanden

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հապավումների ցանկ..... 4
Անփոփում 5
Ներածություն 7
Մեթոդաբանություն 8
Մարդու իրավունքների կրթություն հասկացությունը 9
Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորությունները մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում 13
Հայաստանում գործող իրավական ակտերը մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ 17
    Առաջարկություններ 19
Կրթության բնագավառը Հայաստանում 19
Մարդու իրավունքների կրթությունը նախադպրոցական համակարգում 20
Մարդու իրավունքների կրթության գնահատումը նախադպրոցական կրթության համակարգում 21
    Առաջարկություններ 23
Մարդու իրավունքների կրթությունը միջնակարգ կրթության ոլորտում 24
    Ուսուցիչների և վարչական աշխատակազմի վերապատրաստումները 28
    Հանրակրթական դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության գնահատում 31
    Առաջարկություններ 41
Մարդու իրավունքների ուսուցանումը հատուկ դպրոցներում 43
    Մարդու իրավունքների դասավանդման գնահատումը հատուկ դպրոցներում 44
    Առաջարկություններ 44
Մարդու իրավունքների ուսուցումը հետդպրոցական շրջանում 45
    Նախնական և միջին մասնագիտական կրթություն 45
    Բարձրագույն մասնագիտական կրթություն 47
    Դասախոսների վերապատրաստում 49
    Բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում մարդու իրավունքների կրթության գնահատում 50
    Առաջարկություններ 53
Մարդու իրավունքների կրթությունը հիմնական մասնագիտական խմբերի և պետական ծառայողների համար 54
    Ոստիկանություն 54
    Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի աշխատակազմ 54
    Դատավորներ 55
    Իրավաբաններ 55
    Քաղաքացիական ծառայողներ 56
    Այլ մասնագիտական խմբեր և պետական ծառայողներ 56
    Հիմնական մասնագիտական խմբերի և պետական ծառայողների համար մարդու իրավունքների կրթության գնահատում 58
    Առաջարկություններ 59
Մարդու իրավունքների կրթությունը խոցելի խմբերի համար 60
    Խոցելի խմբերին ուղղված մարդու իրավունքների կրթության ծրագրերի գնահատում 61
    Առաջարկություններ 62
Մարդու իրավունքների կրթությունը լայն հասարակության համար 63

Լայն հասարակության համար մարդու իրավունքների կրթության գնահատում	64
Առաջարկություններ.....	66
Մարդու իրավունքների կրթությանն ուղղված ֆինանսական և կազմակերպական աջակցությունը Հայաստանում	67
Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիրը և համանման ուրիշ ծրագրեր.....	70
Արդյոք Հայաստանում անհրաժե՞շտ է մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրի ստեղծումը:	73
Գրականության ցանկ	75
Հետազոտության մեջ նշված միջազգային, տարածաշրջանային և հայաստանյան իրավական փաստաթղթեր	78
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա. ԱՅՆ ՇԱՀԱԳՐԳԻՌ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ, ՈՐՈՆՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐ ԵՆ ԱՆՑԿԱՑՎԵԼ.....	83
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՄԱՏՉԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	89
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Գ. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ ԱՌԱՐԿԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂ ԲԱՐՉՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	94
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Դ. ԲԱՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒԴԻ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԾՐԱԳՐԵՐ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ.....	96
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ե. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ԱԿՏԻՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	100

Հապավումների ցանկ

ՀՍԻԿ	Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն
ՀԱՀ	Հայաստանի ամերիկյան համալսարան
ԵԽ	Եվրոպայի խորհուրդ
ՄԻԺԻ	Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ
ՀԿ	Հասարակական կազմակերպություն
ԵԱՀԿ	Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն
ԲՀԻ	Բաց հասարակության ինստիտուտ
ՀՀ	Հայաստանի Հանրապետություն
ԹՀՀԿ	«Թուրքիանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոն
ՄԹ	Միացյալ Թագավորություն
ԱՄՔՈՐ	Միավորված մեթոդիստների օգնության կոմիտե
ՄԱԿ	Միավորված ազգերի կազմակերպություն
ՄԱԶԾ	ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիր
ՄԱԿ-ի ՀՏԿ	ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչություն
ՅՈՒՆԵՍԿՕ	ՄԱԿ-ի Կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն
ՅՈՒՆԻՍԵՖ	ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամ
ԱՄՆ	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
ԱՄՆ-ի ՄԶԳ	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Միջազգային զարգացման գործակալություն

Ամփոփում՝ TC "Executive Summary" \f C \ "1" }

Հայաստանում ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիրը և ՀՀ Ազգային ժողովը նախաձեռնել են «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագիրը», որի նպատակն է խթանել մարդու իրավունքների զարգացումը Հայաստանում՝ ապահովելով հանրային իրազեկությունը մարդու իրավունքների, ինչպես նաև մարդու իրավունքների պաշտպանի նորաստեղծ հաստատության վերաբերյալ:

Պայմանագիր է կնքվել Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի «Թուրփանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոնի հետ (ԹՀՀԿ), որպեսզի իրականացվի Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության իրավիճակի առաջին համապարփակ գնահատումը, և դրա հիման վրա ձևավորվեն մարդու իրավունքների կրթության ոլորտի ռազմավարությունն ու ազգային ծրագիրը: Այս հետազոտության նպատակն է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի շրջանակներում գնահատել և վերլուծել մարդու իրավունքների կրթության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական կրթական ծրագրերը՝ իրականացված Հայաստանում տարբեր խմբերի համար, ներառյալ շարունակական մասնագիտական զարգացման ծրագրերը:

Ուսումնասիրությունը ներառում է նաև մարդու իրավունքների կրթությանն ուղղված կազմակերպական և ֆինանսական աջակցությունը, մարդու իրավունքների վերաբերյալ առկա հանրամատչելի գրականության ուսումնասիրությունը, մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ պարունակող տարբեր ազգային ծրագրերի և իրավական ակտերի վերլուծությունը: Ծրագիրն իրականացնելիս կիրառվել են հիմնական շահագրգիռ կողմերի հետ խոր հարցազրույցների, մարդու իրավունքներ դասավանդող ուսուցիչների հետ համատեղ քննարկումների, մարդու իրավունքների կրթական ծրագրերի և իրավական ակտերի մասնագիտական վերլուծության մեթոդները:

Հայաստանում նախադպրոցական կրթական ծրագիրը մարդու իրավունքների կրթության բաղադրիչներ չի ընդգրկում, սակայն ոլորտի նորմատիվային փաստաթղթերը, որոնք ներկայումս պատրաստվում են ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից, կընդգրկեն նաև նման բաղադրիչներ: Մարդու իրավունքների կրթությունը ընդգրկված չէ նաև հատուկ կրթության համակարգում: Ընդհանուր կրթության համակարգում մարդու իրավունքների գիտելիքները մատուցվում են հանրակրթական դպրոցի 8-րդ և 9-րդ դասարաններում առանձին առարկաների դասավանդումով («Մարդու իրավունքներ», «Քաղաքացիական կրթություն»): Այդ երկու առարկաների դասագրքերը կարելի է լավ սկիզբ համարել, սակայն դրանք չեն բովանդակում մարդու իրավունքների այնպիսի հիմնահարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ, մարդկության դեմ ոճրագործությունները: Անհրաժեշտ է համակարգված ձևով պարբերաբար թարմացնել դասագրքերը, վերապատրաստել ուսուցիչներին և ապահովել նրանց նոր նյութերով: Բարձրագույն մասնագիտական կրթության ոլորտում 37 հաստատություններ մեկ կամ մի քանի բաժիններում ներառում են «Մարդու իրավունքներ» դասընթացը: Արհեստագործական մասնագիտական կրթական հաստատություններում «մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդումը պարտադիր չէ:

Մասնագիտական խմբերի, ինչպես օրինակ՝ արդարադատության և իրավապահ ոլորտների աշխատողների համար մարդու իրավունքների կրթությունն ունեցել է կարճաժամկետ ու ոչ պարբերական բնույթ. մասնագիտական խմբերի կանոնավոր վերապատրաստումները մեծ մասամբ չեն ներառել մարդու իրավունքների կրթությունը: Հայաստանում բոլոր քաղաքացիական ծառայողները օրենքով սահմանված կարգով անցնում են պարբերական մասնագիտական վերապատրաստում, սակայն այն չի ներառում մարդու իրավունքների կրթության բաղադրիչը: Խոցելի խմբերի մարդու իրավունքների կրթությունը հիմնականում ուղղված է եղել կանանց ու փախստականներին և իրականացվել է միայն մեծ քաղաքներում:

Մարդու իրավունքներին առնչվող հիմնական փաստաթղթերը թարգմանվել և հրատարակվել են հայերեն, բայց հասարակության լայն շրջաններին մատչելի չեն: Մարդու իրավունքների կրթության օրենսդրական հիմքերը հիմնականում կրթության ոլորտում են: Մարդու իրավունքների կրթության որոշ բաղադրիչներ կան երեխաների իրավունքների պաշտպանության, թրաֆիքինգի դեմ պայքարի և կանանց վիճակի բարելավման ազգային ծրագրերում: Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիր չի մշակվել: Մարդու իրավունքների կրթությունը գրեթե լիովին ֆինանսավորվում է օտարերկրյա դոնոր կազմակերպությունների կողմից:

Ներածություն (TC "Introduction" \f C \ "1" }

Հայաստանում Միավորված ազգերի կազմակերպության զարգացման ծրագիրը և ՀՀ Ազգային ժողովը նախաձեռնել են «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագիրը», որը նպատակ ունի խթանել մարդու իրավունքները՝ ապահովելով հանրային իրազեկությունը մարդու իրավունքների հիմնախնդիրների, ինչպես նաև մարդու իրավունքների պաշտպանի նորաստեղծ հաստատության վերաբերյալ: Ծրագրի առաջին բաղադրիչը ներառում է Հայաստանում մարդու իրավունքների ներկա դրության գնահատումն ու վերլուծությունը, ինչը հնարավորություն կտա՝ 1) նախատեսելու Վիեննայի հռչակագրով և գործողությունների ծրագրով (1993) սահմանված հանձնարարականների իրականացման համար անհրաժեշտ քայլերը, 2) ստեղծելու մարդու իրավունքների կրթության գործողությունների ազգային ծրագրի մշակման նախադրյալները: Պայմանագիր է կնքվել Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի «Թուրփանջյան» հասարակական հետազոտությունների կենտրոնի հետ, որպեսզի նա իրականացնի Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության առաջին ամբողջական և համակողմանի վերլուծությունը և գնահատումը, ինչը հիմք կծառայի Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության ռազմավարության և մարդու իրավունքների կրթության ծրագրի մշակման համար:

Այս հետազոտության նպատակն է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի շրջանակներում գնահատել Հայաստանում իրականացված միջոցառումների արդյունավետությունը: Ըստ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի հանձնարարականների¹ այս գնահատումը շեշտադրում է մարդու իրավունքների կրթության հետևյալ բաղադրիչները.

- ֆորմալ կրթական համակարգի՝ մարդու իրավունքների առարկաների ուսումնական ծրագրերը,
- մարդու իրավունքների կրթական ծրագրերը հիմնական մասնագիտական խմբերի համար,
- մարդու իրավունքների կրթական ծրագրերը խոցելի խմբերի համար և դրանց մատչելիությունը,
- մարդու իրավունքներին վերաբերող տարբեր հայերեն նյութերի գոյությունը և դրանց մատչելիությունը լայն հասարակության համար,
- մարդու իրավունքների կրթությանն ուղղված կազմակերպական և ֆինանսական աջակցության մակարդակը,
- մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրերի և համանման այլ ծրագրերի գոյությունը,
- մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ ազգային իրավական ակտերի գոյությունը:

Ձեկույցի յուրաքանչյուր գլուխը վերաբերում է վերը նշված խնդիրներից մեկին և բովանդակում է տվյալ ոլորտի իրավիճակի ընդհանուր նկարագրությունը,

¹ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակ, 1995-2004: Կյանքի դասեր / Միավորված ազգերի կազմակերպություն: Նյու Յորք և ժնև, 1998, էջ 42-44:

մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ իրավական ակտերի վերլուծությունը, ոլորտի գնահատումը և առաջարկություններ:

Ձեկույցում զետեղված են նաև օժանդակ նյութերի հավելվածներ, որոնք ներառում են. 1) մարդու իրավունքների առարկաներ դասավանդող բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ցանկ, 2) մարդու իրավունքների կրթությամբ զբաղվող, աջակցող կազմակերպությունների, ներառյալ միջազգային դոնոր կազմակերպությունների, միջկառավարական կազմակերպությունների, պետական կառույցների, միջազգային և տեղական հասարակական կազմակերպությունների ցանկ, 3) մարդու իրավունքների վերաբերյալ հայերեն հրատարակված գրականության ցանկ, ներառյալ մարդու իրավունքներին առնչվող միջազգային, տարածաշրջանային և ազգային փաստաթղթերը, դրանց պարզեցված տարբերակները, գրքույկներ, պարբերականներ և այլ նյութեր, 4) մարդու իրավունքների կրթությամբ վերաբերող դրույթներ պարունակող ազգային իրավական ակտերի ամբողջական ցանկ:

Մեթոդաբանություն (TC "Methodology" \f C \l "1")

Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության ոլորտի շահագրգիռ անձանց և կազմակերպությունների անունները պարզելու համար կազմվել է նախնական տվյալների ցուցակ, որի հիման վրա կապ է հաստատվել նման կազմակերպությունների ու անձանց հետ, և «ձնագնդի» մեթոդի կիրառմամբ ցուցակն ամբողջացվել է: Արդյունքում կուտակվել է համակողմանի և սպառիչ տեղեկատվություն մարդու իրավունքների կրթության ոլորտի բոլոր ակտիվ կազմակերպությունների վերաբերյալ²: Ցուցակի հիման վրա խորը հարցազրույցներ են անցկացվել 60 հիմնական շահառուների հետ (մարդու իրավունքների կրթությամբ ակտիվորեն զբաղվող և Հայաստանում ծրագրեր իրականացնող միջազգային և միջկառավարական կազմակերպություններ, միջազգային դոնոր կազմակերպություններ, տեղական և միջազգային հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, մարդու իրավունքների և մարդու իրավունքների կրթության փորձագետներ, կառավարական տարբեր մակարդակների պաշտոնյաներ): Բաց հարցերից բաղկացած հարցաշարեր են ստեղծվել վերը նշված հիմնական խմբերից յուրաքանչյուրի համար:

58 խորը հարցազրույցներ են անցկացվել մարդու իրավունքների կրթության ոլորտի մի շարք ընդհանրական հիմնախնդիրների շուրջ հիմնական տեղեկացված անձանց հետ³: Հավելված Ա-ում ներկայացված է հարցվածների ցուցակը, որն ընդգրկում է 14 դոնոր կազմակերպությունների, 10 կատարող կազմակերպությունների, 9 բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ներկայացուցիչներ, մարդու իրավունքների 6 տեղական փորձագետներ և 22 պետական պաշտոնյաներ: ԹՀՀԿ-ն նաև կապ է հաստատել Հայաստանի բոլոր բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հետ՝ ներկայումս այդ համակարգում դասավանդվող մարդու իրավունքների առարկաների ցուցակը պարզելու նպատակով և հարցում է անցկացրել այն 37 հաստատություններում, որտեղ դասավանդվում են մարդու իրավունքների առարկաներ:

² Հայաստանում ՄԱԿ-ի Ջրագման ծրագիրն աջակցել է հիմնական դոնորների և պետական կառույցների բացահայտմանը:

³ Հարցազրույցից հրաժարվելու ընդամենը երկու դեպք է եղել, երկուսն էլ՝ ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ:

Հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչները նույնպես նպատակային խմբային քննարկումների միջոցով ընդգրկվել են հետազոտության մեջ: Վեց այդպիսի քննարկումներ են անցկացվել «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների ուսուցիչների հետ (երկու քննարկում երևանում և մեկական՝ Իջևան, Վանաձոր, Եղեգնաձոր, Մարտունի քաղաքներում): Այս չորս քաղաքներում անցկացված քննարկումներին մասնակցել են նաև մերձակա գյուղերի ուսուցիչներ: Խմբային քննարկումներին ընդհանուր հաշվով մասնակցել է 50 ուսուցիչ: Կատարվել են գրառումներ:

ԹՀՀԿ-ն կատարել է հանրակրթական դպրոցի՝ մարդու իրավունքների ուսումնական և առարկայան ծրագրերի, դասագրքերի, ուսուցչների ձեռնարկների, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների, տարբեր կազմակերպությունների կողմից իրականացված մարդու իրավունքների կրթության ծրագրերի թեմատիկ պլանների վերլուծություն:

Հետազոտության ընթացքում ձեռք են բերվել և վերլուծության ենթարկվել տարբեր ծրագրերի շրջանականերում իրականացված գնահատումներ, զեկույցներ և հարակից այլ նյութեր:

Մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ պարունակող գործող իրավական ակտերը վեր հանելու և մարդու իրավունքների կրթության պետական աջակցության մակարդակը պարզելու նպատակով իրականացվել է առկա իրավական ակտերի տեղեկատվական շտեմարանների հետազոտում: Արդյունքները ենթարկվել են փորձագիտական/ իրավաբանական վերլուծության:

Բոլոր տվյալները հավաքվել են 2005 թվականի հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին:

Մարդու իրավունքների կրթություն հասկացություն

Հետզհետե ամրապնդվող մի համոզմունք կա, թե «կրթությունը մարդու իրավունքների բնագավառում և հանուն մարդու իրավունքների»⁴ նպաստում է մարդու իրավունքների մշակույթի կերտմանը և կայուն, զարգացած ժողովրդավարական համակարգերի յուրահատուկ բաղադրիչ է: Մարդու իրավունքների կրթությունը համակողմանի երևույթ է և ներառում է մարդու իրավունքների վերաբերյալ իրազեկության բարձրացումը և քաղաքական ու սոցիալական վարքի վրա ազդեցություն գործելու նպատակով իրավական չափորոշիչների վերաբերյալ գիտելիքների ու հմտությունների հաղորդումը⁵:

⁴ Մարդու իրավունքների խնդիրներ. մարդու իրավունքների հիմնահարցեր, ներառյալ մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների արդյունավետ տնօրինման այլընտրանքային մոտեցումները: Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակը (1995-2004) և մարդու իրավունքների ոլորտում հասարակական տեղեկատվության միջոցառումները: Գլխավոր քարտուղարի զեկույց: Մարդու իրավունքների կրթության ազգային գործողությունների ծրագրի մասին հանձնարարականներ A/52/469/Add.1

⁵ Mihr A. *Human Rights Education: Methods, Institutions, Culture and Evaluation*, Magdeburg, 2004. http://www.humanrightsresearch.de/material/Discussion-Paper-Band_4.pdf

Թեև մարդու իրավունքների կրթությունը կրթության իրավունքի բաղկացուցիչ մաս է, վերջերս այն սկսել է լայն ճանաչում գտնել որպես մարդու առանձին իրավունք: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում (ՄԻՅԳ) նշված է.

«Յուրաքանչյուր ոք կրթության իրավունք ունի: ...Կրթությունը պետք է նպատակաուղղված լինի անձի լիարժեք զարգացմանը և մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ամրապնդմանը: Այն պետք է նպաստի բոլոր ազգերի, ռասայական կամ կրոնական խմբերի միջև փոխըմբռնմանը, հանդուրժողականությանն ու բարեկամությանը, էլ ավելի նպաստի Միավորված ազգերի կազմակերպության խաղաղապահ գործունեությանը»⁶:

ՄԱԿ-ի 1993 թ. մարդու իրավունքներին նվիրված համաշխարհային խորհրդաժողովում (Վիեննայի համաժողով) ճանաչվեց մարդու իրավունքների կրթության առանձնահատուկ դերը «համայնքների միջև կայուն և ներդաշնակ հարաբերությունների հաստատման և փոխըմբռնման, հանդուրժողականության և խաղաղության խթանման» գործում⁷: Այդ համաժողովում խրախուսվեց նաև ՄԱԿ-ի բոլոր անդամ երկրների կողմից հատուկ ծրագրերի և ռազմավարության մշակումը մարդու իրավունքների լայնածավալ կրթության նպատակով: Վիեննայի համաժողովում հայտարարվեց նաև ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի մասին:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակը սկսվեց 1995թ⁸: **Տասնամյակի** հիմքում ընկած են մարդու իրավունքների կրթությունն ամրագրող բազմաթիվ միջազգային փաստաթղթեր, ներառյալ ՄԻՅԳ-ն (26-րդ հոդվ.), ՏՆտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը (13-րդ հոդվ.), Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիան (29-րդ հոդվ.), Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիան (7-րդ հոդվ.) և մի շարք ուրիշ փաստաթղթեր: **Տասնամյակի** նպատակներին համահունչ և վերը նշված փաստաթղթերի դրույթներին համապատասխան՝ մարդու իրավունքների կրթությունը բնորոշվել է որպես «մարդու իրավունքների համընդհանուր մշակույթի կերտման նպատակով իրականացվող վերապատրաստումների, դասընթացների իրականացման և տեղեկատվության տարածման ջանքեր, որոնց միջոցով մարդու իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքներ և հմտություններ են հաղորդվում»⁹: Մարդու իրավունքների կրթությունը պետք է նպատակաուղղված լինի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ամրապնդմանը, անձի լիարժեք զարգացմանը, ազգերի, բնիկ ժողովուրդների և բոլոր էթնիկ, կրոնական և լեզվական խմբերի փոխըմբռնմանը, հանդուրժողության, զենդերային հավասարության և բարեկամության հաստատմանն ու ամրապնդմանը, ազատ հասարակության մեջ բոլոր անձանց արդյունավետ մասնակցությանը և նպաստի Միավորված ազգերի կազմակերպության խաղաղապահ գործունեությանը¹⁰:

⁶ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 26-րդ հոդված, 1948 թ.:

⁷ Վիեննայի հռչակագիր և գործողությունների ծրագիր A/CONF./157/23, 1993 թ., 12 հուլիսի, պարբ. 78-82.:

⁸ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի որոշում 1994/184, A/RES/49/184, 2005թ., 6 մարտի:

⁹ Տես 1-ին հղումը, էջ 3., պարբ. 2:

¹⁰ Նույն տեղում:

Տասնամյակի շրջանակներում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի գործողությունների միջազգային ծրագրի /1995-2004/, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների կրթության ազգային գործողությունների ծրագրի վերաբերյալ ուղեցույցի հիման վրա բազմաթիվ ծրագրեր ու միջոցառումներ են կազմակերպվել և իրականացվել: Երկու փաստաթղթերն էլ մշակվել են ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի կողմից¹¹:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի ավարտը 2004 թ. մարդու իրավունքների կրթության նկատմամբ ուշադրության անկման չհանգեցրեց, ավելին, գիտակցելով մարդու իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքների և տեղեկությունների տարածման, մարդու իրավունքների հիմնարար արժեքների նկատմամբ համընդհանուր հարգանքի ամրապնդման նպատակով հետագա գործողությունների անհրաժեշտությունը՝ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովն իր 2005 թ. 60-րդ նստաշրջանի ընթացքում ընդունած բանաձևում կոչ արեց նույն թվականից սկսել մարդու իրավունքների կրթության համաշխարհային ծրագիր¹²:

Մարդու իրավունքների կրթությունը ամրագրված է ոչ միայն միջազգային, այլև մի շարք տարածաշրջանային փաստաթղթերով: Օրինակ՝ Եվրոպայի միության շրջանակներում գոյություն ունեն Եվրոպառլամենտի և Եվրոպայի միության խորհրդի մի շարք բանաձևեր, ըստ որոնց՝ կրթության նպատակն է անձի համակողմանի զարգացումը և «մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ձևավորումը»¹³: Այդ բանաձևերը ընդգծում են նաև կրթության դերը ռասայականության, քսենոֆոբիայի (այլատյացության) դեմ պայքարում և պլուրալիզմի (բազմակարծության) ու հանդուրժողության արժեքների ձևավորման հարցում¹⁴:

Եվրոպայի խորհրդի շրջանակներում ընդունվել են մի շարք որոշումներ,¹⁵ հռչակագրեր¹⁶ և առաջարկություններ անդամ պետություններին¹⁷ մարդու

¹¹ *Տես* 4-րդ հղումը:

¹² ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի որոշում 2004/7, 2004 թ., 21 ապրիլի:

¹³ Եվրոպական հանրությունում կրթության ազատության մասին Եվրոպական խորհրդարանի որոշումը, 1984 թ., 14 մարտի:

¹⁴ Եվրոպայի միության խորհրդի և անդամ պետությունների կառավարությունների ներկայացուցիչների «Ռասիզմի և քսենոֆոբիայի դեմ պայքարի մասին» որոշում, 1990 թ., 29 մայիսի:

¹⁵ Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի (78) 41-րդ որոշումը մարդու իրավունքների դասավանդման մասին, 1978 թ., 25 նոյեմբերի:

¹⁶ Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի հռչակագրեր. 1981 թ., 14 մայիսի:՝ Անհանդուրժողականությունը՝ որպես ժողովրդավարության սպառնալիք, Խոսքի ու տեղեկատվության ազատության մասին հռչակագիր, 1982 թ., 29 ապրիլի:

¹⁷ Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի առաջարկություններն անդամ երկրներին. թիվ R(79)16 առաջարկություն անդամ պետություններին մարդու իրավունքների ոլորտում հետազոտությունների խթանման վերաբերյալ, 1979թ., 13 սեպտեմբերի, թիվ R(81)17 առաջարկություն անդամ պետություններին չափահաս անձանց կրթության ոլորտում քաղաքականության մշակման վերաբերյալ, 1981թ., 6 նոյեմբերի, թիվ R(83)13 առաջարկություն անդամ պետություններին երիտասարդներին կյանքի համար նախապատրաստման գործում միջնակարգ դպրոցի դերի վերաբերյալ, 1983թ., 23 սեպտեմբերի, թիվ R(84)17 առաջարկություն անդամ պետություններին զանգվածային լրատվության ոլորտում տղամարդկանց և կանանց հավասար դերի վերաբերյալ, 1984թ., 25 սեպտեմբերի, թիվ R(84)18 առաջարկություն անդամ պետություններին միջնակարգային փոխըմբռնման նպատակով ուսուցիչների վերապատրաստման

իրավունքների կրթության նպատակի և գործառույթների, ինչպես նաև մարդու իրավունքների կրթության խթանման հատուկ մեխանիզմների ձևավորման վերաբերյալ: 1997թ. Եվրոպայի խորհրդի կողմից կյանքի կոչվեց «Կրթություն ժողովրդավարական քաղաքացիության համար» ծրագիրը, որի շրջանակներում եվրոպական բազմաթիվ երկրների ժողովրդավարական կրթության փորձագետներ և պրակտիկ գործունեությամբ զբաղվողներ հնարավորություն ստացան հանդիպելու և քննարկումներ ծավալելու խնդրի շուրջ՝ ժողովրդավարական կրթություն հասկացության բնորոշումները և ռազմավարությունը մշակելու, ինչպես նաև ժողովրդավարության կրթության ոլորտում հաջողված ձեռնարկումներին անդրադառնալու նպատակով: Ծրագիրն ավարտվեց 2004 թվականին, որին հետևեց Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի հայտարարությունը 2005 թվականը «Կրթության միջոցով քաղաքացիությանը նվիրված եվրոպական տարի» ճանաչելու վերաբերյալ¹⁸:

Ամերիկյան պետությունների կազմակերպության շրջանակներում ևս կան մարդու իրավունքների կրթությունն ամրագրող փաստաթղթեր, ինչպես օրինակ՝ Մարդու իրավունքների և պարտականությունների ամերիկյան հռչակագիրը (12-րդ հոդված)¹⁹ և Մարդու իրավունքների ամերիկյան դաշնագիրը (26-րդ, 41-րդ, և 42-րդ հոդվածներ)²⁰:

Աֆրիկյան միասնականության կազմակերպության շրջանակներում նույնպես կան մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ պարունակող փաստաթղթեր, ներառյալ Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան խարտիան²¹, Երեխայի իրավունքների և բարեկեցության աֆրիկյան խարտիան²² և մի շարք որոշումներ²³:

վերաբերյալ, հատկապես միգրացիայի ենթատեքստում, 1984թ., 25 սեպտեմբերի, թիվ R(85)7 առաջարկություն անդամ երկրներին դարձնելու մարդու իրավունքների դասավանդման և ուսուցման վերաբերյալ, 1985թ., 14 մայիսի, թիվ R(91)16 առաջարկություն անդամ երկրներին սոցիալական ծառայողներին մարդու իրավունքների ոլորտում վերապատրաստելու վերաբերյալ, 1988թ., 16 նոյեմբերի, թիվ R(94)12 առաջարկություն անդամ երկրներին դատավորների դերի, չեզոքության և աշխատանքի արդյունավետության վերաբերյալ, 1994թ., 13 հոկտեմբերի: Խորհրդարանական ասամբլեայի թիվ 1346 առաջարկություն մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ, 1997թ., 26 սեպտեմբերի, թիվ R(98)15 առաջարկություն ապաստան խնդրող անձանց հետ, հատկապես սահմանային կետերում, առաջինը հաղորդակցվող ծառայողների վերապատրաստման վերաբերյալ, 1998թ., 15 դեկտեմբերի, թիվ (2004)4 առաջարկություն անդամ պետություններին բարձրագույն կրթության և մասնագիտական վերապատրաստման շրջանակներում Մարդու իրավունքների եվրոպական կոմիտեի միջոցով ուսուցման վերաբերյալ, 2004թ., 12 մայիսի:

¹⁸ Տե՛ս Եվրոպայի խորհրդի պաշտոնական կայքը. http://www.coe.int/T/E/Cultural_Cooperation/education/E.D.C/

¹⁹ Մարդու իրավունքների և պարտականությունների վերաբերյալ ամերիկյան հռչակագրի (1948թ.) 12-րդ հոդված. «Յուրաքանչյուր ոք կրթության իրավունք ունի, որի հիմքում ընկած են ազատության, բարոյականության և համամարդկային համերաշխության սկզբունքները: Նմանապես, յուրաքանչյուր ոք այնպիսի կրթության իրավունք ունի, որը պատրաստում է անձին վայելուչ ապրելակերպ ձեռք բերելուն, կյանքի չափանիշների բարձրացմանն ու հասարակության համար օգտակար անդամ դառնալուն»:

²⁰ Մարդու իրավունքների ամերիկյան դաշնագիր. «Սան ժոզե, Կոստա Ռիկայի պակտ», 1978թ.:

²¹ Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան խարտիայի (1981թ.) 25-րդ և 45-րդ հոդվածներ:

²² Երեխայի իրավունքների և բարեկեցության աֆրիկյան խարտիայի (1990թ.) 11-րդ, 32-րդ և 42-րդ հոդվածներ:

²³ Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների կրթության վերաբերյալ որոշում (AHG/198)՝ ընդունված Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան հանձնաժողովի կողմից, 1993թ., Աֆրիկայում

Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) շրջանակներում գործում են մարդու իրավունքների կրթության կոչ անող մի քանի համաձայնագրեր, ներառյալ ՅԵԼՍԻՆԿԻԻ եզրափակիչ ակտը²⁴ (որով ճանաչվում է մարդու իրավունքների ոլորտում սեփական իրավունքները իմանալու և համապատասխանաբար գործելու իրավունքը), Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի (ԵԱՀԽ) մասնակից երկրների ներկայացուցիչների Վիեննայում ընդունած եզրափակիչ փաստաթուղթը²⁵, ԵԱՀԽ-ի մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթուղթը, որով կարևորվում է մարդու իրավունքների կրթության հիմնարար դերը և ԵԱՀԿ անդամ երկրների քաղաքացիների համար նման կրթության անհրաժեշտությունը²⁶, ինչպես նաև մի շարք այլ փաստաթղթեր:

Մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ փաստաթղթերի ցանկը չի սահմանափակվում վերը նշված միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերով²⁷: Այդ փաստաթղթերը տարբերվում են իրենց իրավական ուժով. մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր իրենցից ներկայացնում են հռչակագրեր, սկզբունքներ, հանձնարարականներ, որոշումներ և առաջարկություններ, որոնք իրավական բնույթի պարտավորություններ չեն առաջացնում մասնակից երկրների համար, բայց «անժխտելի բարոյական ուժ» ունեն, քանզի «նման փաստաթղթերի արժեքը մեծ թվով պետությունների կողմից դրանց ընդունումը և ճանաչումն է»²⁸: Յետևաբար նման փաստաթղթերը միջազգային հանրության համար ծառայում են որպես համընդհանուր սկզբունքներ:

Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորությունները մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում

Հայաստանը վավերացրել է մարդու իրավունքների ոլորտի հիմնական միջազգային և եվրոպական փաստաթղթերը, փաստ, որը, ի լրումն Հայաստանի անդամակցությանը տարածաշրջանային մի քանի կազմակերպությունների, ինչպիսիք են ԵԱՀԿ-ն և Եվրոպայի խորհուրդը, առաջացնում է իրավական և քաղաքական բնույթի պարտավորություններ մարդու իրավունքների կրթության բնագավառում:

մարդու իրավունքների պաշտպանության խթանման մասին Աֆրիկյան միասնականության կազմակերպության Նախարարների խորհրդի թիվ CM/Res.1420 (LVI) որոշում, 1992թ., 22-28 հունիսի:

²⁴ ՅԵԼՍԻՆԿԻԻ եզրափակիչ ակտ՝ ընդունված Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի կողմից, ՅԵԼՍԻՆԿԻ, 1975թ., 1 օգոստոսի, VII սկզբունք:

²⁵ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի մասնակից երկրների ներկայացուցիչների Վիեննայում ընդունած եզրափակիչ փաստաթուղթը, 1989թ., 19 հունվարի:

²⁶ ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթուղթ, 1991թ., 3 հոկտեմբերի, պարբ. 42:

²⁷ Բացի նշվածներից, կան նաև շատ ուրիշ փաստաթղթեր, որոնք գործում են ՄԱԿ-ի տարբեր գործակալությունների և տարածաշրջանային տարբեր կազմակերպությունների շրջանակներում և առնչվում են մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության կրթությանը:

²⁸ Մարդու իրավունքների կրթության իրավունք. մարդու իրավունքների կրթությանն առնչվող միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերի դրույթների ընտրանի/ Միավորված ազգերի կազմակերպություն: Նյու Յորք և Ժնև, 1999, էջ 2, պարբ. 4: (ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակ (1995-2004) # 3):

Ինչպես աշխարհի երկրների մեծ մասը, Հայաստանը նույնպես ընդունել է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (այն իր բնույթով չի առաջացնում իրավական բնույթի պարտավորություններ, բայց ճանաչված է որպես չափանիշներ սահմանող փաստաթուղթ, սովորութային միջազգային իրավունքի ուժ ունի և հիմնարար փաստաթուղթ է մարդու իրավունքների ոլորտում)²⁹, որի 26-րդ հոդվածը ամրագրում է կրթության նպատակը, այն է՝ «անձի լիարժեք զարգացումը և մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ամրապնդումը»³⁰:

1993 թվականին Հայաստանը միացել է Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրին, որը բովանդակում է մի քանի դրույթներ մարդու իրավունքների կրթության և դաշնագրում ամրագրված իրավունքների լիակատար ապահովման ու իրականացման նպատակով դրանց մասին իրազեկության բարձրացման վերաբերյալ: Դաշնագրի 2-րդ հոդվածը մասնակից երկրներից պահանջում է ձեռնարկել բոլոր հնարավոր միջոցները նշված նպատակի իրականացման համար, և չնայած կրթությունը՝ որպես այդ միջոցներից մեկը, հատուկ նշված չէ, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների կոմիտեն հետագայում անդրադարձել և պարզաբանել է այդ հարցը³¹: Դաշնագրի 13-րդ հոդվածի առաջին կետում զետեղված է հռչակագրի 26-րդ հոդվածի դրույթը, որը, ինչպես արդեն նշվել է, ամրագրում է կրթության նպատակը, այն է՝ մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի ամրապնդումը, ազգերի, ռասայական կամ կրոնական խմբերի փոխըմբռնումը, հանդուրժողականությանն ու բարեկամությանը նպաստելը:

Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ հատուկ դրույթներ չի բովանդակում: Սակայն Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից ընդունված երրորդ ընդհանուր մեկնաբանությամբ³² նշվում է, որ դաշնագիրը պետք է հրատարակվի բոլոր մասնակից պետությունների պաշտոնական լեզուներով, և քայլեր պետք է ձեռնարկվեն ղեկավարներին, նրանց վերապատրաստման շրջանակներում, դաշնագրի բովանդակությանն ու նրանում ամրագրված իրավունքներին ծանոթացնելու ուղղությամբ: Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի վերաբերյալ Հայաստանի ներկայացրած զեկույցի հիման վրա Մարդու իրավունքների կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններում նշվում է, որ ողջունելի են Հայաստանի ջանքերը մարդու իրավունքների վերաբերյալ տեղեկատվության տարածման և մարդու իրավունքները դպրոցական առարկայացանկի մեջ ներգրավելու հարցում: Շեշտելով ժողովրդավարության հաստատման և խթանման գործում իրավաբանական մասնագիտության և դատական ոլորտի աշխատողների համար

²⁹ Humphrey, J. P. “Universal Declaration of Human Rights”, <http://www.hrusa.org/field/listings.php?catid=2>

³⁰ *Տե՛ս*՝ 6-րդ հղումը:

³¹ Ընդհանուր մեկնաբանություն, թիվ 3, ընդունված Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների կոմիտեի կողմից 5-րդ նստաշրջանում, 1990թ.:

³² Ընդհանուր մեկնաբանություն, թիվ 3, ընդունված Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից 13-րդ նստաշրջանում, 1981թ.:

մարդու իրավունքների կրթության հատուկ կարևորությունը՝ կոմիտեն պնդում է, որ Հայաստանում իրականացվի նման վերապատրաստում³³:

Հայաստանը միացել է նաև Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիային և որպես մասնակից երկիր՝ *անհապաղ ու արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկելու պարտավորություններ* ունի, մասնավորապես *դասավանդման, կրթության, մշակույթի և տեղեկատվության բնագավառներում ռասայական խտրականության հանգեցնող նախապաշարմունքների դեմ պայքարի, ազգերի և ռասայական կամ էթնիկական խմբերի փոխըմբռնման, հանդուրժողականության ու բարեկամության խրախուսման*³⁴ համար, եթե անգամ *ռասայական խտրականությունը գործնականում չի կիրառվում իր իրավասության տակ գտնվող տարածքներում*:³⁵ Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ զեկույցում՝ ուղղված Հայաստանին, նշվում է. «Ռասայական խտրականության զոհ դարձած անձանց կողմից բողոքների բացակայությունը և իրավական գործողություններ չձեռնարկելը կարող են նաև առկա իրավական միջոցների մասին իրազեկության պակասի ցուցանիշ լինել: ...Հայաստանը պետք է ազգային օրենդությանը ամրագրի համապատասխան դրույթներ հանրությանը բոլոր հնարավոր իրավական միջոցների առկայության մասին տեղեկացնելու վերաբերյալ»³⁶:

Մի այլ համաձայնագիր, որին միացել է Հայաստանը 1993 թվականին և հետևաբար ստանձնել է դրանից բխող պարտավորություններ, Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիան է: Այն կոչ է անում մասնակից երկրներին կրթության, մասնավորապես ուսումնական ձեռնարկների ու դպրոցական ծրագրերի վերանայման և ուսուցման մեթոդների հարմարեցման միջոցով հասնել հասարակության մեջ տղամարդու և կնոջ դերերի ստերեոտիպային ընկալումների մերժմանը³⁷:

Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի ու պատժի դեմ կոնվենցիան, որին Հայաստանը միացել է 1993 թվականին, բոլոր անդամ երկրներից պահանջում է, որպեսզի

... խոշտանգումների արգելմանը վերաբերող ուսումնական նյութերն ու տեղեկատվությունն ամբողջովին ընդգրկվեն իրավակիրառող մարմինների՝ քաղաքացիական թե՛ ռազմական, բժշկական աշխատակազմերի, պետական ծառայողների և այլոց վերապատրաստման ծրագրերում, որոնք կարող են ներգրավված լինել ձերբակալության, կալանավորման կամ

³³ Մարդու իրավունքների կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ, Հայաստան 19/11/98. CCPR/C/79/Add.100:

³⁴ Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի (1969թ.) 7-րդ հոդված:

³⁵ Ընդհանուր առաջարկ, թիվ 5, ընդունված Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի կողմից 15-րդ նստաշրջանում, 1977թ.:

³⁶ Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ. Հայաստան 01/11/2002, A/57/18, պարբ. 269-291:

³⁷ Տե՛ս Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի (1981թ.) 2-րդ (a, f) և 10-րդ (c) հոդվածները:

բանտարկության ցանկացած ձևի ենթարկված անձանց կալանքի տակ պահելու, հարցաքննելու կամ նրանց հետ վարվեցողության մեջ³⁸:

Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիան, որին Հայաստանը մասնակցում է 1993 թվականից, բովանդակում է մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ մի շարք դրույթներ, մասնավորապես բոլոր ոլորտներում երեխաների իրավունքների և երեխաներին բռնության բոլոր տեսակներից պաշտպանելու նպատակով պետության բոլոր համապատասխան վարչական, օրենսդրական, սոցիալական և կրթական միջոցառումները ձեռնարկելու պարտավորության մասին: Կոնվենցիան նաև նշում է, որ երեխայի կրթությունը, ի լրումն այլ նպատակների, պետք է ուղղված լինի *մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի զարգացմանն ու երեխային ազատ հասարակության մեջ, փոխըմբռնման, խաղաղության, հանդուրժողականության, տղամարդու և կնոջ իրավահավասարության և բոլոր ժողովուրդների, էթնիկական, ազգային և կրոնական խմբերի, ինչպես նաև բնիկ ազգաբնակչությանը պատկանող անձանց միջև բարեկամության ոգով ու պատասխանատու կյանքով ապրելուն նախապատրաստելուն*³⁹:

Երեխայի իրավունքների կոմիտեին ներկայացվող զեկույցներին վերագրվող ընդհանուր պահանջներում, ըստ երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի 44-րդ հոդվածի, մասնավորապես նշվում է, որ պետությունների կողմից ներկայացվող զեկույցները պետք է պարունակեն տեղեկություններ այն բոլոր միջոցառումների մասին, որոնք ձեռնարկվել են կամ նախատեսվում են տվյալ պետության կողմից կոնվենցիայում ամրագրված դրույթների լուսաբանման և հրապարակայնացման համար: Բացի դրանից, պետությունները պետք է տեղեկություններ հաղորդեն կոնվենցիան ազգային ու տվյալ պետությունում բնակվող փոքրամասնությունների լեզուներով թարգմանելու և հրատարակելու, հեռուստատեսությամբ, ռադիոյով և զանգվածային լրատվության այլ միջոցներով հեռարձակվող հաղորդումների և նմանատիպ ձեռնարկների, դպրոցական դասացուցակներում կոնվենցիայի նորմերի և դրույթների ամօրյաության և արտահայտման մակարդակի, պետական ծառայողների և երեխաների հետ առնչվող մասնագիտական խմբերի վերապատրաստման և երեխայի իրավունքների կրթության մասին⁴⁰:

Երեխայի իրավունքների կոմիտեն Հայաստանի կողմից 2004 թվականին ներկայացված զեկույցի վերաբերյալ իր եզրափակիչ դիտողություններում վերստին նշել է, որ Հայաստանը պետք է ստեղծի կոնվենցիայի բովանդակության և դրանում ամրագրված դրույթների իրականացման մասին տեղեկատվություն ապահովող շարունակական ծրագիր, ինչպես նաև խրախուսել է «երեխաների իրավունքների կրթությունը ապահովելու համար գործադրվող ջանքերը և կոնվենցիայի դրույթների վերաբերյալ գիտելիքների հաղորդման նպատակով համակարգված ու շարունակական վերապատրաստման ծրագրերի զարգացումը երեխաների հետ աշխատող բոլոր մասնագիտական խմբերի համար»⁴¹:

³⁸ Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի ու պատժի դեմ կոնվենցիայի (1987թ.) 10-րդ հոդված:

³⁹ Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի (1990թ.) 17-րդ (a, b) 19-րդ (1) և 29-րդ (1: a, b, c, d, e) հոդվածներ

⁴⁰ Տե՛ս 28-րդ հղումը, էջ 24:

⁴¹ Երեխայի իրավունքների կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ. Հայաստան CRC/C/15/Add.225, 2004 թ., 30-ը հունվարի:

Ի լրումն վերը նշված պարտավորությունների, որոնք ստանձնել է Հայաստանը՝ վավերացնելով նշված միջազգային փաստաթղթերը, որպես ՄԱԿ-ի անդամ պետություն՝ նա պարտավոր է հարգել և առաջնորդվել նաև բազմաթիվ ուրիշ փաստաթղթերով, որոնք ձևավորվել են ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների համակարգում և ծառայում են որպես չափորոշիչներ կամ առկա հիմնական իրավական փաստաթղթերի և մեխանիզմների վերաբերյալ լրացուցիչ հատուկ տեղեկություններ տրամադրող միջոցներ⁴²:

Հայաստանը, բացի ՄԱԿ-ից, անդամակցում է նաև Եվրոպայի խորհրդին և ԵԱՀԿ-ին: Այս կազմակերպությունների շրջանակներում գործող մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ տարբեր փաստաթղթերի միջոցով ձևավորված քաղաքականությունը և մոտեցումները, որոնց մասին նշվել է նախորդ գլխում, պետք է ընդունվեն և կիրառվեն նաև մեր պետության կողմից⁴³:

Հայաստանում գործող իրավական ակտերը մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ

Մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ բովանդակող իրավական ակտերի վերհանման նպատակով իրականացվել է էլեկտրոնային իրավական-տեղեկատվական ամենալիակատար բազայի՝ ԻՐՏԵԿ համակարգի հետազոտություն: ԻՐՏԵԿ-ն ընդգրկում է, սկսած 1991 թվականից, Հայաստանում ընդունված ամեն տեսակի իրավական ակտեր, ինչպես նաև այն միջազգային պայմանագրերն ու փաստաթղթերը, որոնց միացել է Հայաստանը⁴⁴: Նման ակտերի գոյության վերաբերյալ տեղեկատվություն է ձեռք բերվել նաև մարդու իրավունքների ոլորտում գործող իրավաբանների և պետական պաշտոնյաների հետ հարցազրույցների ընթացքում:

⁴² Տե՛ս 28-րդ հղումը, էջ 25-124:

⁴³ Տե՛ս Եվրոպայի խորհրդի՝ մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ որոշումներն ու առաջարկությունները (15-րդ, 16-րդ, 17-րդ հղումներ), և ԵԱՀԿ-ի համապատասխան փաստաթղթերը. (24-րդ, 25-րդ և 26-րդ հղումներ):

⁴⁴ Տե՛ս www.irtek.am

Աղուսյակ 1: Մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ բովանդակող ՀՀ իրավական ակտերի ցանկ

ՀՀ օրենքներ

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի (1999) 4-րդ(2), 5-րդ(1), 11-րդ, 17-րդ(1), 18-րդ (2(2)) հոդվածներ: «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի (2004) 11-րդ(1), 11-րդ (6) հոդվածներ

«Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքի (2005) 10-րդ (4(1)) հոդված:

«Կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենք (2001):

ՀՀ կառավարության որոշումներ

ՀՀ կառավարության # 226-Ն որոշումը «Միջնակարգ կրթության չափորոշիչները հաստատելու մասին» (2000):

ՀՀ կառավարության # 900-Ն որոշումը «Միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչը հաստատելու և ՀՀ կառավարության 2000 թվականի մայիսի 8-ի # 226-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» (2004):

ՀՀ կառավարության # 24 որոշումը «Բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթության պետական ընդհանուր չափորոշիչները հաստատելու մասին» (2001)

ՀՀ կառավարության # 1324-Ն որոշումը «ՀՀ կառավարության լիազորած պետական մարմին ճանաչելու և մանկատներում երեխաների խնամքի ու դաստիարակության համար անհրաժեշտ պետական սոցիալական նվազագույն չափորոշիչները հաստատելու մասին» (2004):

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության որոշումներ

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության # 258-Ն հրամանը «Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2001-2002 ուսումնական տարվա տիպային ուսումնական պլանները հաստատելու մասին» (2001)

Չնայած հարցազրույցների ընթացքում բոլոր հարցվողները նշել են, որ մարդու իրավունքների կրթությունը որևէ կերպ չի արտացոլվում ազգային օրենսդրության մեջ, բացի դպրոցի ուսումնական պլանից, որն ընդգրկում է պետական պարտադիր առարկաները իրավունքի ոլորտում⁴⁵, ԻՐՏԵԿ-ի հետազոտման արդյունքում հաջողվեց բացահայտել մի շարք իրավական ակտեր, որոնք բովանդակում են մարդու իրավունքների կրթությանն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվող դրույթներ (տե՛ս Աղուսյակ 1):

Ի լրումն նշված իրավական ակտերի՝ մարդու իրավունքների կրթության և իրազեկության ոլորտի վերաբերյալ որոշ դրույթներ են ընդգրկում նաև կանանց, հակաթրաֆիքինգի, երեխաների իրավունքների և կաշառակերության դեմ պայքարի ազգային ծրագրերը, որոնք մանրամասն կքննարկվեն սույն զեկույցի հետագա բաժիններում:

⁴⁵ «Իրավունք» առարկայաչառը բաղկացած է մարդու իրավունքներ, քաղաքացիական կրթություն և պետություն ու իրավունք առարկաներից:

Առաջարկություններ

- Ինչպես ենթադրվում էր, ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթությունն օրենսդրորեն ամրագրված է միայն կրթության ոլորտի իրավական ակտերում, մինչդեռ չափազանց կարևոր է նման դրույթների ընդգրկումը նաև այլ օրենքներում և իրավական ակտերում: Օրինակ՝ «Երեխաների իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքը (1996 թ.) պետք է ընդգրկի հատուկ դրույթներ նրանում ամրագրված իրավունքների և դրանց պաշտպանության մեխանիզմների վերաբերյալ տեղեկատվության տարածման, երեխաների իրավունքների մասին հասարակության իրազեկության, մասնագիտական խմբերի կրթության մասին: Նման դրույթներ պետք է զետեղել նաև «Փախստականների մասին» ՀՀ օրենքում (1999 թ.), «ՀՀ-ում հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքում (1993 թ.), «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» ՀՀ օրենքում (2005 թ.), «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքում (2003 թ.) և շատ ուրիշ օրենքներում:

Կրթության բնագավառը Հայաստանում՝ TC "The Education Sector in Armenia" ՎԿ Վ "1" }

Հայաստանում կրթության բնագավառը հիմնականում կարգավորվում է 1995 թվականին ընդունված ՀՀ Սահմանադրության համապատասխան դրույթներով,⁴⁶ «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքով (1999 թ.), «Կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենքով (2001),⁴⁷ ինչպես նաև առանձին կրթական ծրագրերի մասին օրենքներով⁴⁸:

Կրթական հիմնական ծրագրերն ուղղված են հանրակրթական և մասնագիտական կրթությանը:

Հանրակրթական համակարգի հիմնական բաղադրիչներն են. 1) նախադպրոցական կրթությունը երեքից վեց տարեկան երեխաների համար, 2) միջնակարգ կրթությունը, որն ընդգրկում է տարրական ընդհանուր 1-3-րդ դասարանները, հիմնական ընդհանուր՝ մինչև 8-րդ դասարանը և միջնակարգ (լրիվ) ընդհանուր՝ 10-11-րդ դասարանները, 3) անապահով ընտանիքների, խնամքից զուրկ երեխաների և հատուկ կրթության կարիք ունեցող երեխաների կրթությունը: 2004 թ. ընդունված «Հանրակրթության պետական կրթակարգը» առաջարկում է անցում կրթության 12-ամյա ձևին⁴⁹:

---

⁴⁶ ՀՀ Սահմանադրության (1995 թ.) 35-րդ հոդվածը սահմանում է, որ ՀՀ բոլոր քաղաքացիները ունեն կրթության իրավունք: Միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար է: Յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի պետական ուսումնական հաստատություններում մրցութային հիմունքներով անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն ստանալու իրավունք:

⁴⁷ «Կրթության զարգացման 2001-2005 թթ. պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենք (2001 թ.):

⁴⁸ «Բարձրագույն մասնագիտական և հետբուհական կրթության մասին» ՀՀ օրենքը, 2004 թ., «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքը, 2005 թ.:

⁴⁹ Հանրակրթության պետական կրթակարգ: Միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչ / ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն: Երևան, 2004:

Ըստ ՀՀ «Կրթության մասին» օրենքի՝ հիմնական ընդհանուր կրթությունը պարտադիր է բոլորի համար, բացառությամբ հատուկ կրթության բնագավառի սովորողների⁵⁰:

Մասնագիտական կրթությունն ընդգրկում է նախնական մասնագիտական (արհեստագործական), միջին մասնագիտական, բարձրագույն մասնագիտական և հետբուհական կրթությունը⁵¹:

Կրթական համակարգը, բացի պետականից, ընդգրկում է նաև ոչ-պետական ուսումնական հաստատություններ կրթական բոլոր մակարդակների համար, որոնց գործունեությունը կարգավորվում է նույն իրավական և քաղաքական նորմերով, ինչ պետական հաստատություններինը:

Հայաստանում, սկսած 1997 թվականից, կրթական համակարգն ապրում է բարեփոխումների ժամանակաշրջան: Հանրակրթության ոլորտում հիմնական բարեփոխումային ծրագրերից է Համաշխարհային բանկի կողմից ֆինանսավորված «Կրթության ֆինանսավորման և կառավարման ծրագիրը» (1997-2002 թթ.)⁵²: Այն հիմնականում ուղղված էր կրթության կառավարման ապակենտրոնացմանը, կրթական հաստատությունների ինքնակառավարման և կառավարման համար անհրաժեշտ իրավական հիմքերի ստեղծմանը, կրթական համակարգի ժողովրդավարացմանը, ուսումնական ծրագրերի բարեփոխմանը, դասագրքերի հրատարակմանը և շրջանառությանը:

Մասնագիտական կրթության ոլորտը նույնպես ենթարկվել է բարեփոխումների՝ ուղղված նախնական մասնագիտական կրթության համակարգի արդյունավետության բարձրացմանը (ՀՀ օրենսդրության մեջ օգտագործվում է «ռաջիտնալացում» տերմինը), միջին մասնագիտական կրթության բնագավառում մասնագիտական ծրագրերի ընդլայնմանն ու ինքնակառավարման զարգացմանը և բարձրագույն մասնագիտական կրթության ոլորտում հավատարմագրման գործընթացների⁵³:

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է կրթության ոլորտի պետական քաղաքականության սկզբունքները, ինչպես նաև կրթության հումանիտար բնույթը, համամարդկային արժեքների, անձի կյանքի և առողջության առաջնայնությունը, քաղաքացիական ինքնագիտակցության զարգացումը⁵⁴:

Մարդու իրավունքների կրթությունը նախադպրոցական համակարգում **{ TC "Human Rights Education at the Pre-school Level" V C V "1" }**

Հայաստանում նախադպրոցական կրթությունը ընդհանուր կրթության բաղադրիչներից է և իրականացվում է մսուրներում՝ մեկուկեսից երեք տարեկան երեխաների համար ու մանկապարտեզներում՝ երեքից վեց տարեկան երեխաների համար: Գոյություն ունեն նաև մսուր-մանկապարտեզներ, որոնք միավորում են

⁵⁰ Տե՛ս «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 18-րդ (7) հոդվածը:

⁵¹ *Նույն տեղում:*

⁵² Տե՛ս 47-րդ հոդվածը:

⁵³ *Նույն տեղում:*

⁵⁴ «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդված:

այս երկու տարիքային խմբերը⁵⁵: Ըստ ՀՀ վիճակագրական ծառայության տվյալների՝ 2003 թվականին գործել են 682 պետական⁵⁶ և 21 մասնավոր նախադպրոցական կրթական հաստատություններ,⁵⁷ ուր հաճախել է համապատասխան տարիքային խմբի երեխաների մոտավորապես 46,1 տոկոսը⁵⁸:

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենքում նշվում է, որ նախադպրոցական կրթությունը, ի լրումն մի շարք այլ նպատակների, կոչված է դնելու «ֆիզիկական, բարոյական և մտավոր զարգացման» հիմքերը⁵⁹:

ՀՀ հանրակրթության պետական կրթակարգը սահմանում է նախադպրոցական կրթության չափորոշիչների ձևավորման սկզբունքները, սակայն հատուկ ուշադրություն չի դարձնում մարդու իրավունքների կրթության անհրաժեշտությանը նախադպրոցական կրթության ոլորտում,⁶⁰ չնայած նշվում է երեխաների խոսքի ազատությունը՝ որպես նախադպրոցական կրթության սկզբունքներից մեկը:

Նախադպրոցական կրթության պետական չափորոշիչներ դեռևս գոյություն չունեն, ձևավորման փուլում են, ներկայումս մշակվում են ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կրթական ծրագրերի կենտրոնի կողմից: Այդ կենտրոնի ներկայացուցիչը հարցազրույցի ընթացքում բացատրեց, որ ձևավորվող չափորոշիչները կընդգրկեն մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ դրույթներ՝ երեխաների իրավունքների և հանդուրժողականության, ոչ խտրական վերաբերմունքի ձևավորման և նման ուրիշ բաղադրիչներ:

Մարդու իրավունքների կրթության գնահատումը նախադպրոցական կրթության համակարգում { TC "Assessing Human Rights Education in Pre-School Education" V C V "2" }

Այն հարցին, թե արդյոք մարդու իրավունքների կրթությունը պե՞տք է ընդգրկվի նախադպրոցական կրթության ուսումնական ծրագրում, համարյա բոլոր պատասխանողները՝ միջազգային դոնոր և միջկառավարական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, տեղական և արտասահմանյան ՀԿ-ները և պետական պաշտոնյաները, ինչպես նաև մարդու իրավունքների փորձագետները նշեցին, որ նախադպրոցական կրթության մեջ պետք է անպայման ընդգրկվեն մարդու իրավունքների կրթության տարրեր: Մարդու իրավունքների կրթության կարևորությունը այս տարիքում նրանք բացատրեցին այն նշանակալի դերով, որ այն կարող է ունենալ երեխայի ինքնագիտակցության ձևավորման և շրջապատի մարդկանց ու երևույթների նկատմամբ հարգանքի, ուրիշների և սեփական իրավունքների գիտակցման գործում: Համարյա բոլոր հարցվողները նշեցին, որ մարդու իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքների հաղորդումն այս տարիքում պետք է իրագործել ոչ թե առանձին առարկաների ձևով, այլ խաղերի՝

⁵⁵ Տե՛ս «Կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենքը (2001 թ.):

⁵⁶ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2004:

<http://www.armstat.am/StatData/2004/6%20Education.pdf>

⁵⁷ Ոչ պետական նախադպրոցական կրթական հաստատությունների թիվը նշված չէ 2004թ. վիճակագրական տարեգրքում, ուստի օգտագործվել են 2001 թվականի «Կրթության զարգացման պետական ծրագրի» տվյալները:

⁵⁸ Նախադպրոցական կրթական հաստատություններ հաճախող երեխաների թիվը 1991 թվականի համեմատությամբ կտրուկ նվազել է, 39 տոկոսից մինչև 19,1 տոկոս:

⁵⁹ «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքի 17-րդ հոդվածը նախադպրոցական կրթության մասին:

⁶⁰ Տե՛ս V Հանրակրթության պետական կրթակարգ, 49-րդ հղում:

որպես հաղորդակցման ընդհանուր գործընթացի բաղկացուցիչ մասի՝ այդպիսով «սերմանելով մարդասիրություն» և զարգացնելով հոգատար վերաբերմունք մարդկանց, կենդանիների և շրջակա բնության նկատմամբ:

Մարդու իրավունքների որոշ տեղական փորձագետների պատասխանները կարելի է դիտել մարդու իրավունքների կրթության ոչ ճիշտ ըմբռնման ցուցանիշ: Օրինակ՝ փորձագետներից մեկը նշեց, որ երեխաներին պետք է սովորեցնել ազատ մտածել, բայց միաժամանակ «նրանք չպետք է մոռանան ծնողների իրավունքների մասին ևս»: Նա նաև զգուշացրեց, որ «կեղծ հեռուստահաղորդումները», որոնց ընթացքում ցուցադրում են երեխաների, որոնք խոսում են իրենց իրավունքների մասին, «ոչ մի դրական ազդեցություն չեն կարող ունենալ»: Մի այլ փորձագետ այն կարծիքին էր, որ «երեխան պետք է իմանա, որ ինքն այս կամ այն կարծիքը հայտնելու իրավունքն ունի: Դա արդեն ճանապարհի սկիզբն է. օրինակ՝ երեխան պետք է նույնիսկ գիտակցի, որ եթե մանկապարտեզի վարձը բարձրացրել են 100-ից 130 դրամ, ինքը պետք է պայքարի դրա դեմ»:

Ընդամենը երկու-երեք տեղացի հարցվողներ և մեկ հարցվող միջազգային կազմակերպությունից դեմ արտահայտվեցին նախադարձական կրթության մեջ մարդու իրավունքների կրթության ներդրմանը՝ բերելով այնպիսի փաստարկ, ինչպիսին է տարիքի անհամապատասխանությունը տեղեկատվություն և գիտելիքներ ստանալու համար: Նրանցից ոմանք այն կարծիքին էին, որ «երեխաները պետք մեծանան անհոգ և երջանիկ, ու կարիք չկա նրանց ծանրաբեռնել մարդու իրավունքներով»:

Երբ զրույցի ընթացքում խոսք եղավ նախադարձական կրթության համակարգում մարդու իրավունքների կրթության ներդրման հնարավոր խոչընդոտների մասին, հարցվողները հիմնականում տվեցին միօրինակ պատասխաններ: Գրեթե բոլորը նշեցին, որ չեն տեսնում որևէ էական խոչընդոտ, բացի պատրաստականության բացակայությունից: Մի քանի տեղացի հարցվողներ խոչընդոտների շարքը դասեցին նաև *հայկական ազգային մտածողությունը* և երեխայի դաստիարակության ավանդական, մեզ հատուկ եղանակները:

Միջազգային դոնոր և միջկառավարական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների, տեղական և արտասահմանյան ՅԿ-ների ու պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև մարդու իրավունքների փորձագետների հետ անցկացրած հարցազրույցներից և առկա երկրորդային տեղեկատվական աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ նախադարձական կրթական համակարգում մարդու իրավունքների կրթության ծրագրեր ընդհանրապես չեն եղել՝ չհաշված «Վաղ մանկության զարգացման ծրագրի» շրջանակներում ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի կողմից մարդու իրավունքների վերաբերյալ մի քանի պաստառների և օրացույցների տարածումը որոշ մանկապարտեզներում:

Նախադարձական կրթության մեջ մարդու իրավունքների կրթության ներգրավումը շատ երկրներում տարածված գործելակերպ է, հատկապես վերջին շրջանում ժողովրդավարացման ուղին բռնած երկրներում, որտեղ ժողովրդավարական մշակույթի և ավանդույթների խիստ պակաս կա: Նման քաղաքականության հաջողակ իրականացնողներից է Խորվաթիան: Խորվաթիայի

մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիրը⁶¹ խիստ կարևորում է մարդու իրավունքների կրթության դերը նախադպրոցական տարիքում՝ պնդելով. «ժողովրդավարական հասարակությունում կյանքի հիմքերը դրվում են երեխայի ամենավաղ հասակում, քանզի այն, ինչ մենք ձեռք ենք բերում այդ տարիքում, տանում ենք մեզ հետ ողջ կյանքում...: Ինչի պակասը որ ունենում ենք, այլևս չի փոխհատուցվում ամբողջ հետագա կյանքի ընթացքում»⁶²: Նախադպրոցական համակարգում մարդու իրավունքների կրթության ներգրավումը պետք է դիտարկել որպես բոլոր ուսումնական միջոցառումների և ծրագրերի հիմնական սկզբունք:

Հայաստանում նախադպրոցական կրթության համակարգում մարդու իրավունքների կրթության ընդգրկումը ցանկալի է, սակայն պետք է նշել, որ կան մի քանի լուրջ խոչընդոտներ, թեև դրանք չեն նշվել հարցվողներից և ոչ մեկի կողմից:

Առաջին խոչընդոտն այն է, որ նախադպրոցական կրթական հաստատությունների նյութական կացությունը զգալիորեն վատթարացել է վերջին 15 տարիների ընթացքում: Նախադպրոցական հաստատություններից շատերը գործում են չափազանց վատ շենքային պայմաններում և հիմնական անհրաժեշտ հարմարությունների խիստ պակաս ունեն: 1996 թվականից նախադպրոցական հաստատությունների վերահսկումը փոխանցվեց տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, և ֆինանսավորումը հիմնականում սկսեց իրականացվել սահմանափակ ու աղքատիկ համայնքային բյուջեների հաշվին: Ֆինանսավորման կրճատումը հանգեցրեց նախադպրոցական հիմնարկների աշխատակազմի ցածր վարձատրության և նախադպրոցական կրթության համար անբավարար, խղճուկ հարմարությունների: Երեխաների դաստիարակության ընթացքում մարդու իրավունքների գաղափարների և արժեքների սերմանման կարևոր սկզբունքներից և ռազմավարություններից է այնպիսի միջավայրի ստեղծումը, որն առաջացնում է ջերմության, ապահովության և բավարարվածության զգացումներ, մի բան, որ շատ դժվար է ապահովել առկա պայմաններում:

Երկրորդ հիմնական խոչընդոտը նախադպրոցական կրթական հաստատությունների մանկավարժական և վարչական աշխատակազմի անհրաժեշտ մասնագիտական հմտությունների և գիտելիքների պակասն է: Ուսուցչի և դաստիարակի դերը, անձնային և մասնագիտական որակները կարևոր են, քանզի երեխան վաղ հասակում հաճախ նմանակում և ընդօրինակում է նրան: Համապատասխան կրթական նյութերի և դիդակտիկ պարագաների բացակայությունը ևս էական խոչընդոտ է նախադպրոցական տարիքում մարդու իրավունքների կրթության համար:

Առաջարկություններ՝ TC "Recommendations" \f C \l "2" }

- Նախադպրոցական կրթության պետական չափորոշիչը, որ ներկայումս մշակվում է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից, պետք

⁶¹ «Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիր», Ջագրեթ 1999, Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրերի ժողովածու (ներառյալ մարդու իրավունքների միջոցառումների ազգային ծրագրերի համապատասխան քաղվածքները), [չխմբագրված տարբերակ], ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ, Ժնև, 2001:

⁶² *Նույն տեղում, էջ 21, պարբ. 2.*

է նախադպրոցական կրթության ծրագրում ընդգրկի մարդու իրավունքների կրթության բաղադրիչներ:

- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը պետք է նախաձեռնի նախադպրոցական կրթական հաստատությունների աշխատողների վերապատրաստում: Հայաստանում ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամը և երեխաների իրավունքներով զբաղվող ուրիշ կազմակերպություններ կարող են համագործակցել և մասնագիտական աջակցություն ցույց տալ:
- Օգտագործելով ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի և երեխաների իրավունքների հարցերով զբաղվող տեղական կազմակերպությունների ռեսուրսները՝ անհրաժեշտ է մշակել և հրատարակել մեթոդական ձեռնարկներ և այլ օժանդակ նյութեր նախադպրոցական հաստատությունների աշխատողների համար: Արդեն կան մի քանի պաստառներ երեխաների իրավունքների վերաբերյալ՝ պատրաստված ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի հայաստանյան գրասենյակի կողմից, և մուլտֆիլմների շարք՝ նկարահանված Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցության և «Իրավական նախաձեռնություն կենտրոնական Եվրոպայի և Եվրասիայի համար» կազմակերպության հայկական մասնաճյուղի ջանքերով, որոնք կարող են օգտագործվել նախադպրոցական կրթության ծրագրում:
- Քանի որ նախադպրոցական հաստատությունները կորդինացվում և ֆինանսավորվում են տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից, կարևոր է ապահովել այդ ծրագրերի կառավարման և ֆինանսավորման աշխատանքների պատշաճ և համակարգված վերահսկումը կառավարության կողմից:
- Տեղական ինքնակառավարման մարմինները և համայնքները պետք է համակարգված ձևով իրականացնեն ոլորտի պահանջների գնահատումը:

Մտրու իրավունքների կրթությունը միջնակարգ կրթության ոլորտում

Ներկայումս Հայաստանում կան տարրական, հիմնական և լրիվ միջնակարգ կրթական ծրագրերով 1443 դպրոցներ, ներառյալ 30 ոչ պետական և 54 հատուկ կրթության պայմանների կարիք ունեցող երեխաների համար դպրոցները⁶³: Ըստ ՀՀ երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային ծրագրի տվյալների՝ հանրակրթական դպրոցներ հաճախող երեխաների թիվը, պայմանավորված աղքատության աճով, աստիճանաբար նվազում է⁶⁴:

Միջնակարգ կրթության ոլորտում որոշակի հաջողություններ են նկատվում կրթության կառավարման ապակենտրոնացման, բազմաթիվ առարկաների գծով ուսումնական ծրագրերի վերանայման, դասագրքերի հրատարակության և

⁶³ Տվյալները տրամադրել է ՀՀ գիտության և կրթության նախարարությունը, դրանք, ի դեպ, չեն համապատասխանում վիճակագրական ծառայության տվյալներին:

⁶⁴ ՀՀ երեխաների իրավունքների պաշտպանության գործողությունների ազգային ծրագիր. 2004-2015: Հաստատված է ՀՀ կառավարության որոշմամբ, 2003թ. դեկտեմբերի 18-ին:

աշակերտներին դասագրքերով համատարած ապահովելու գործում: Հանրակրթության ոլորտը կարգավորող իրավական դաշտը նույնպես աստիճանաբար բարեփոխվում է. ստեղծվել և հաստատվել են միջնակարգ կրթության պետական և առանձին առարկաների չափորոշիչներ:

Հանրակրթության ոլորտը, ի լրումն «Կրթության մասին» օրենքի և «Կրթության զարգացման պետական ծրագրի», կարգավորվում է «Հանրակրթության պետական կրթակարգով»,⁶⁵ «Միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչներով»⁶⁶: Վերջին երկու փաստաթղթերը, ըստ ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Կրթության ազգային ինստիտուտի փոխտնօրենի, համարվում են «հանրակրթության սահմանադրությունը», քանզի դրանք հիմք են ծառայում պետական ուսումնական պլանների, առանձին առարկաների ծրագրերի և չափորոշիչների մշակման և ընդունման համար: Հանրակրթության պետական չափորոշիչները պետք է ներառեն 1) նախադպրոցական կրթության պետական, 2) միջնակարգ կրթության պետական, 3) հատուկ կրթության պետական և 4) առանձին առարկաների չափորոշիչները:

Ներկայումս ձևավորվել է միայն միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչը և հաստատվել ՀՀ կառավարության կողմից,⁶⁷ գործում են հատուկ կրթության և նախադպրոցական կրթության պետական չափորոշիչների մշակմամբ զբաղվող աշխատանքային խմբեր և հանձնաժողովներ⁶⁸: Ինչ վերաբերում է առարկաների չափորոշիչներին, շատ առարկաների համար դրանք դեռևս չեն ստեղծվել, ներառյալ ներկայումս ավագ դպրոցում դասավանդվող «Մարդու իրավունքներ», «Քաղաքացիական կրթություն» և «Պետություն և իրավունք» առարկաները:

Միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչը սահմանում է հանրակրթության ոլորտում քաղաքականության սկզբունքները և նշում, որ հանրակրթությունը պետք է իրականացվի ազգային և համամարդկային արժեքների հիման վրա, իսկ միջնակարգ հանրակրթական դպրոցի շրջանավարտը պետք է «իմանա իր իրավունքներն ու պարտականությունները, լինի օրինապահ, ազնիվ, մարդասեր, պատասխանատվությամբ օժտված, նախաձեռնող և հասարակական կյանքում գործուն և ակտիվորոշում ունեցող քաղաքացի», «հարզի համամարդկային արժեքները»⁶⁹:

Միջնակարգ հանրակրթական համակարգում մարդու իրավունքների կրթության ընդգրկման առաջին քայլը տարրական դպրոցի ուսուցիչների համար նախատեսված մարդու իրավունքների ձեռնարկի կիրառումն էր դպրոցում, որը կոչվում է «Բարև, ես եմ: Իմ իրավունքներն ու պարտականությունները»⁷⁰: Այն հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից⁷¹: Ձեռնարկը

⁶⁵ Հաստատված է ՀՀ կառավարության որոշմամբ, 2004 թ. հունիսի 1-ին:

⁶⁶ Ներկայումս ՀՀ կառավարության 2000թ. (#226 N) որոշմամբ հաստատված պետական չափորոշիչները դեռևս գործում են, սակայն ըստ ՀՀ կառավարության 2004թ. #900-Ն որոշման՝ 2006թ. սեպտեմբերի 1-ից նախկին որոշումը կկորցնի իր ուժը և գործողության մեջ կդրվի նույն որոշմամբ հաստատված միջնակարգ կրթության պետական չափորոշիչը:

⁶⁷ ՀՀ կառավարության # 900 որոշում (2004):

⁶⁸ Չափորոշիչները ձևավորվում են ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կրթական ծրագրերի կենտրոնի կողմից:

⁶⁹ Տե՛ս 49-րդ հղումը:

⁷⁰ Բարև, ես եմ: Իմ իրավունքներն ու պարտականությունները: Լրացուցիչ ուսումնական ձեռնարկ 1-3-րդ դասարանների համար: Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդ: Երևան, 2000:

⁷¹ ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության #425-Մ հրաման:

ստեղծվել է Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային ծրագրի շրջանակներում: Ձեռնարկը համապատասխան նյութերի և մեթոդական հանձնարարականների ժողովածու է տարրական դպրոցի համար և ներկայումս որպես օժանդակ ձեռնարկ օգտագործվում է մեծ թվով դպրոցներում: Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի ներկայացուցիչը հարցազրույցի ընթացքում նշեց, որ նախնական մտադրությունը 5-7-րդ դասարանների համար մարդու իրավունքների ձեռնարկի հրատարակումն է եղել, սակայն փորձագետները խորհուրդ են տվել սկսել ավելի վաղ դասարաններից:

2000 թվականին ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը որոշեց այսպես կոչված «իրավունք առարկայաչափը»՝ «Մարդու իրավունքներ», «Քաղաքացիական կրթություն» և «Պետություն և իրավունք» առարկաներով, ընդգրկել հանրակրթական դպրոցի պետական ծրագրում⁷²: Այս առարկաները, սկսած 2001 թվականից, ընդգրկվեցին 8-10-րդ դասարանների պետական պարտադիր առարկաների շարքում⁷³: «Միջնակարգ դպրոցում «իրավունք առարկայաչափի» մուտքը պայմանավորված է մեր երկրում իրավական պետության կառուցման և հասարակության ժողովրդավարացման գործընթացներին նպաստելու, ներդաշնակ զարգացող, ինքնուրույն գործելակերպ և քաղաքացիական ինքնագիտակցություն ունեցող սերունդ դաստիարակելու անհրաժեշտությամբ»⁷⁴: Այս առարկաների դասագրքերը հրատարակվել են⁷⁵ Համաշխարհային բանկի «Կրթության որակի և համապատասխանության ծրագրի» շրջանակներում,⁷⁶ որը բաղկացած է հինգ բաղադրիչներից, ներառյալ «թարմացված և նորոյա պահանջներին հարմարեցված հանրակրթության ուսումնական ծրագրի» մատուցումը⁷⁷: «Իրավունք առարկայաչափի» դասավանդման համար մեթոդական ուղղություն ցույց տվող կրթության և գիտության նախարարության կողմից տրամադրվող միակ ձեռնարկը 70 էջանոց փոքրիկ գրքույկ է՝ նախատեսված բոլոր երեք առարկաների համար⁷⁸:

⁷² ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության աշխատակիցների և ուղորտի այլ մասնագետների հետ ունեցած բազմաթիվ հարցազրույցների արդյունքում ԹՀՀԿ-ն չկարողացավ պարզել, թե եղել է արդյոք որևէ հրաման կամ այլ փաստաթուղթ, բացի 2001թ. պետական ուսումնական պլանից, որի հիման վրա երեք առարկաները մուտք են գործել պետական դասացուցակ: Նման փաստաթուղթ չկա նաև ԻՐՏԵԿ իրավական տեղեկատվական համակարգում, որը պարունակում է Հայաստանում երբևէ ընդունված ամեն տեսակի իրավական ակտերը:

⁷³ «Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2001-2002թթ. ուսումնական տարվա տիպային ուսումնական պլանները հաստատելու մասին» ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության # 258-Մ հրաման:

⁷⁴ «Իրավունք առարկայաչափի վերաբերյալ մեթոդական նամակ», տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

⁷⁵ «Մարդու իրավունքներ» դասագրքի հեղինակներն են Հովհաննես Ստեփանյանը (իրավաբանական գիտությունների թեկնածու) և Նազիկ Հարությունյանը (մանկավարժական գիտությունների թեկնածու): «Քաղաքացիական կրթության» դասագիրքը հեղինակել է «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպության գործադիր տնօրեն Արմենուհի Հովհաննիսյանը:

⁷⁶ Դասագրքերի հրատարակության համար հայտարարված մրցույթը շահել է «Տիգրան Մեծ» տպագրատունը:

⁷⁷ Տե՛ս՝ Համաշխարհային բանկի պաշտոնական կայքը.

<http://www.worldbank.org.am/external/default/main?pagePK=64027221&piPK=64027220&theSitePK=301579&menuPK=301610&Projectid=P074503>

⁷⁸ Հարությունյան Ն., Վաղարշյան Ա. Իրավունք. մարդու իրավունքներ, քաղաքացիական կրթություն, պետություն և իրավունք: 8-10-րդ դասարաններ, մեթոդական ձեռնարկ: Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2004:

Միջնակարգ հանրակրթական դպրոցում յուրաքանչյուր առարկայի համար պետական ծրագրով տարեկան նախատեսվում է 34 դասաժամ (շաբաթական մեկ դասաժամ): Հատուկ կրթությամբ դպրոցի համապատասխան դասարանի աշակերտների համար *մարդու իրավունքներ* առարկան պարտադիր չէ, այն դեպքում, երբ քաղաքացիական կրթությունը ընդգրկված է նման դպրոցների ծրագրում (օրինակ՝ տեսողական, լսողական և խոսակցական դժվարություններ ունեցող երեխաների հատուկ դպրոցներում)⁷⁹:

Միջնակարգ հանրակրթության ուղղտում մարդու իրավունքների կրթության այլ ծրագրեր

Բացի «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաներից, որոնք 8-րդ և 9-րդ դասարաններում դասվում են պետական պարտադիր առարկաների շարքը, միջնակարգ դպրոցներում եղել են նաև երկու փորձնական բնույթի ծրագրեր: Բացի դրանից, մի քանի դոնոր կազմակերպություններ տարբեր դպրոցներում ֆինանսավորել են մարդու իրավունքների կրթության զանազան ոչ մեծ ծրագրեր: Օրինակ՝ Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղը ֆինանսավորել է ավելի քան մեկ տասնյակ նման ծրագրեր, որոնցից մի քանիսը շարունակվել են մի քանի տարի (տե՛ս Հավելված Դ-ն):

2003-2004 թվականներին «Փրոջեքթ Հարմոնի» կազմակերպության ջանքերով և ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի ֆինանսավորմամբ «Ձանգ» ծրագրի փորձարկումը⁸⁰ հանրապետության տարբեր մարզերի 70 դպրոցներում բավական հաջողված ծրագիր էր, որի նպատակն էր «իրավական սոցիալականացման» գործընթացի խթանումը, աշակերտներին իրենց իրավունքների և պարտականությունների վերաբերյալ գիտելիքների մատուցումը, գործնական առաջադրանքների, տարբեր հանդիպումների և ոստիկանության աշխատակիցների հետ անցկացվող քննարկումների միջոցով պատանիներին իրավական տեղեկատվությամբ և քաղաքացիական հմտություններով զինելը: Ծրագրի շրջանակներում հրատարակվել է ձեռնարկ ուսուցիչների և աշակերտների հետ աշխատող ոստիկանության աշխատակիցների համար⁸¹: Ձեռնարկը տեսական նյութերի, իրավական փաստաթղթերի և գործնական⁸² խնդիրների ժողովածու է: Ձեռնարկը նյութերն ուղեկցվում են գործնական առաջադրանքներով, իրադրություններով, ընդգրկված թեմաների դասավանդման մեթոդական ցուցումներով: «Փրոջեքթ հարմոնի» մտադիր է հրատարակել ձեռնարկի երկրորդ, բարեփոխված տարբերակը:

Երկրորդ փորձնական ծրագիրը, որի մասին նշվել էր, ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի Կրթական և մշակութային գործերի բյուրոյի կողմից տրված դրամաշնորհով, Հայաստանի քաղաքացիական կրթության ծրագրի շրջանակներում ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կրթական բարեփոխումների կենտրոնի և Վերապատրաստման ու զարգացման ինստիտուտի ջանքերով միջնակարգ դպրոցում իրականացված քաղաքացիական կրթության և

⁷⁹ Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2004-2005 թթ. ուսումնական տարվա տիպային ուսումնական պլաններ: ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության տեղեկագիր, թիվ 1-2, 2004:

⁸⁰ Ծրագիրը երկարացվել է և շարունակվում է 2005-ին:

⁸¹ Դուրյան Ն. և ուրիշներ. Իրավական խճանկար: Ձեռնարկ ուսուցիչների և անչափահասների հետ աշխատող ոստիկանների համար: Երևան, «Աստղիկ», 2004:

ժողովրդավարության հիմնարար արժեքների ուսուցման ընթացիկ ծրագիրն է՝ սկսված 2003 թվականից: Այն ընդգրկում է հանրապետության 80 դպրոցներ: Ծրագրի շրջանակներում վեց ուսուցիչներ վերապատրաստվել են Միացյալ Նահանգներում և աջակցել աշակերտի⁸² և ուսուցչի⁸³ ձեռնարկների մշակմանը: Դրանք հրատարակել է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությանն առընթեր կրթության ազգային ինստիտուտը և տարածել ծրագրին մասնակից դպրոցներում: Ուսուցիչների հետ խմբային քննարկումների ընթացքում երկու ուսուցիչ, որոնք ծանոթ էին ծրագրին, բարձր գնահատական տվեցին թե՛ դասագրքին, թե՛ ուսուցչի ձեռնարկին և առաջարկեցին դրանք բաժանել բոլոր դպրոցներին: Ձեռնարկներում ներկայացված են դասավանդման արդյունավետ մեթոդներ, ներառյալ իրավիճակային, խաղային և գործնական առաջադրանքները, որոնք հեշտությամբ կարող են ծառայել որպես օժանդակ նյութ քաղաքացիական կրթություն և մարդու իրավունքներ առարկաների դասավանդման համար: Կրթության և գիտության նախարարությունը Միջազգային հետազոտությունների և փոխանակման խորհրդի (Այրեքս) աջակցությամբ նախատեսում է նոր ձեռնարկի հրատարակում, որը հնարավորություն կտա բոլոր առարկաների ուսուցիչներին դասավանդումն իրականացնելու ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների սկզբունքների հիման վրա:

Ուսուցիչների և վարչական աշխատակազմի վերապատրաստումներ

Ուսուցիչների՝ մարդու իրավունքների գծով վերապատրաստման երեք խոշոր ծրագրեր են իրականացվել Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի, «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպության և Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի կողմից:

Հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների և վարչական անձնակազմի առաջին ծրագիրը Հայաստանում իրականացվել է Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի կողմից: Նախապես՝ 1997 թվականին, կազմակերպվել է երկու սեմինար պատմության ուսուցիչներից և իրավաբաններից բաղկացած փոքր խմբերի համար: Տարրական դպրոցի ուսուցիչների համար նախատեսված «Բարև, ես եմ: Իմ իրավունքներն ու պարտականությունները» ձեռնարկի հրատարակումից հետո Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդը Կրթական բարեփոխումների կենտրոնի աջակցությամբ և Կրթության ու գիտության նախարարության հրամանով իրականացրեց ուսուցիչների լայնածավալ վերապատրաստումներ⁸⁴: Վերապատրաստման ծրագրի նպատակը մասնակիցներին մարդու իրավունքներին և մարդու իրավունքների կրթությանը ծանոթացնելն էր և տարբեր տարիքային խմբերի համար նախատեսված առարկաների դասավանդման ընթացքում մարդու իրավունքների թեմաների և

⁸² Խաչատրյան Ս. և այլք. Քաղաքացիական կրթություն. ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներ: Ուսումնական ձեռնարկ հանրակրթական դպրոցի 8-րդ (9-րդ) դասարանի համար: Երևան, 2004:

⁸³ Խաչատրյան Ս. և այլք. Ուսուցչի ձեռնարկ. քաղաքացիական կրթություն. ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներ: Երևան, 2004:

⁸⁴ *Stu* 71-րդ հղումը:

սկզբունքների կիրառումը⁸⁵: Ըստ Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի ներկայացուցչի տրամադրած տեղեկատվության՝ ծրագրի շրջանակներում 1999-2003 թվականների ընթացքում վերապատրաստվել են մոտ 5000 ուսուցիչներ, դպրոցների տնօրեններ,⁸⁶ դպրոցներում աշխատող բուժքույրեր և տնտեսավարներ: Վերապատրաստման ծրագիրն ընդգրկում է հիմնական տեղեկություններ մարդու իրավունքներ հասկացության վերաբերյալ, արժարժում է մարդու իրավունքների կրթության կարևորությունը և մարդու իրավունքների դասավանդման տարբեր մեթոդներ⁸⁷:

Ըստ Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի՝ կենտրոնական իշխանությունների, հատկապես կրթության և գիտության նախարարության հետ սերտ համագործակցությունը նպաստել է ծրագրի նպատակների հաջող իրականացմանը⁸⁸: Նշվել է նաև ծրագրի ընթացքում նոր մեթոդների կիրառման նկատմամբ ուսուցիչների վերաբերմունքի և մոտեցումների տարբերությունը՝ պայմանավորված տարիքային և սեռային գործոններով. երիտասարդ կին ուսուցիչները ավելի պատրաստակամ են գտնվել նոր մեթոդների յուրացման և կիրառման հարցում, քան ավելի տարեց տղամարդ ուսուցիչները, որոնք ավելի պահպանողական և թերահավատ են գտնվել⁸⁹: Խմբային քննարկումներին տարբեր քաղաքներից և գյուղերից մասնակցած 50 ուսուցիչներից ընդամենը երեքն էին տեղյակ և մասնակցել էին Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի կազմակերպած վերապատրաստման ծրագրին: Նրանք նշեցին ծրագրի այնպիսի թերություններ, ինչպիսիք են ծրագրի կարճատևությունը և չափազանց հագեցած ընթացքը, ինչպես նաև չափից ավելի կենտրոնացումը մեթոդների վրա:

Մարդու իրավունքների ոլորտում ուսուցիչների համար նախատեսված երկրորդ խոշոր վերապատրաստման ծրագիրն իրականացրել է «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպությունը 1998-2004 թվականներին ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության աջակցությամբ և Միացյալ Նահանգների Միջազգային զարգացման գործակալության ֆինանսական միջոցներով⁹⁰: «Պատանեկան նվաճումները» նախապես իրականացրել է ուսուցանողների ուսուցում 53 ազգային կենտրոնների համար, որին մասնակցել են հիմնականում հանրակրթական դպրոցների պատմության ուսուցիչներ: Ուսուցանողների մոտ 80 տոկոսը վերապատրաստվել է Միացյալ Նահանգներում, այնուհետև՝ 2001-2004 թթ. Հայաստանում նրանց միջոցով իրականացվել են «Մարդու իրավունքներ», «Քաղաքացիական կրթություն» և «Պետություն և իրավունք» առարկաները դասավանդել պատրաստվող ուսուցիչների զանգվածային վերապատրաստումներ: Յուրաքանչյուր առարկայի համար վերապատրաստումը տևել է մոտ հինգ ամիս՝ ներառելով դասընթացը՝ շաբաթական երեք օր, քննություններ, շաբաթ և կիրակի օրերին անցկացվող սեմինարներ՝ տարբեր մասնագետների մասնակցությամբ, այցելություններ

⁸⁵ Մարդու իրավունքների դասավանդման ծրագիրը տրամադրել է Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի ներկայացուցիչը:

⁸⁶ Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի ներկայացուցիչը հարցազրույցի ընթացքում նշել է, որ վերապատրաստվել են Երևանի 42, Շիրակի մարզի 153, Գեղարքունիքի 117 և Սյունիքի 149 տնօրեններ և ուսուցիչներ:

⁸⁷ Brochmann, H. and K. E. Midttun, NRC, "Human Rights Education and Peace Building" in *Current Issues in Comparative Education*, 2(1), 2001, at: <http://www.tc.columbia.edu/cice/articles/hbem121.htm>

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Նույն տեղում:

⁹⁰ <http://www.usaid.gov/am/activitypages/jaa2003.html>

Ազգային ժողով, Սահմանադրական դատարան և ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակ: Ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացի ծրագրի հետազոտումը ցույց տվեց, որ այն կազմակերպվել է «իրավունք բլոկի» առարկաների առարկայական ծրագրերի և դասագրքերի հիման վրա:

«Պատանեկան նվաճումները» վերապատրաստման ծրագրի ավարտից հետո էլ շարունակում է աջակցություն ցույց տալ ուսուցիչներին՝ տրամադրելով զանազան նյութեր ու թարմ տեղեկատվություն և կազմակերպելով տարբեր միջոցառումներ:

Խմբային քննարկումների ընթացքում ուսուցիչները երախտագիտություն և գոհունակություն հայտնեցին ծրագրի առնչությամբ՝ նշելով, որ սեմինարները բավական արդյունավետ են եղել, և տրամադրված մեթոդական ցուցումներն ու նյութերը՝ շատ օգտակար: Հայաստանում «Պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպության ծավալած գործունեության վերաբերյալ դրական կարծիք են հայտնել նաև միջազգային և տեղական տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ ու փորձագետներ:

«Պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպության ներկայացուցիչները մատնանշեցին մի քանի հանգամանքներ, որոնք խոչընդոտել են վերապատրաստման ծրագիրը, ներառյալ դպրոցների տնօրենների՝ ծրագրում «իրենց բարեկամներին» ընդգրկելու փորձերը, որոնք չեն համապատասխանել ծրագրի պահանջներին, և կառավարության «օպտիմալացման» քաղաքականությունը, որի հետևանքով կրճատվել են վերապատրաստում անցած ուսուցիչներ:

Ուսուցիչների վերապատրաստման երրորդ խոշոր ծրագիրն իրականացվում է Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի կողմից Վանաձորի Մարդու իրավունքների դպրոցում, որը գործում է 1996 թվականից: Կենտրոնը նախապես մարդու իրավունքների գծով վերապատրաստման դասընթացներ է կազմակերպել ոչ միայն ուսուցիչների, այլև լրագրողների, իրավաբանների, ՀԿ-երի ներկայացուցիչների և ուսանողների համար, բայց հանրակրթական դպրոցում «իրավունք» առարկայաչափի ներդրումից սկսած՝ ծանրացել է միայն այդ առարկայաչափը դասավանդող ուսուցիչների վերապատրաստման վրա: Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնը կրթության և գիտության նախարարության համաձայնությամբ ստանձնել է 2002-2006 թվականների ընթացքում 400 ուսուցիչների վերապատրաստման աշխատանքը, ինչպես նաև մարդու իրավունքների վերաբերյալ ուսուցչի ձեռնարկների և այլ օժանդակ նյութերի հրատարակությունը⁹¹:

Մարդու իրավունքների դպրոցը կազմակերպում է միանյա դասընթացներ՝ բաղկացած երեք ընթացիկ քննաշրջաններից (յուրաքանչյուրի տևողությունը՝ 30 օր), և 11-ամսյա հեռակա ուսուցման ծրագիր: Մասնակիցներն ընտրվում են մրցակցային հիմունքներով և պարտադիր պայմանների բավարարման սկզբունքով, որոնցից մեկն էլ նախկինում «Պատանեկան նվաճումների» կողմից իրականացված վերապատրաստման ծրագրի մասնակցությունն է⁹²: Մարդու

⁹¹ Մինչ օրս վերապատրաստվել են մոտ 280 ուսուցիչներ: 2001 թվականի հունվարի 24-ին Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի և ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Կրթական բարեփոխումների կենտրոնի կողմից ստորագրվել է «Մտադրությունների արձանագրություն»:

⁹² Մարդու իրավունքների դպրոցում ընդունելության պահանջների վերաբերյալ մանրամասն տես՝ <http://www.acrpc.am/eng/downloads/Guidelines-eng.doc>

իրավունքների դպրոցը ֆինանսական աջակցություն է ստացել մի քանի դոնոր կազմակերպություններից, ներառյալ Ջարգացման համագործակցության միջեկեղեցական կազմակերպությունը, «Քորդեյդը» և Փախստականների հարցերի դանիական խորհուրդը:

Քննարկումներին մասնակցած ուսուցիչներից չորսը, որոնք ներկայումս սովորում են Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի Մարդու իրավունքների դպրոցում, գոհունակությամբ նշեցին կազմակերպիչների համակարգված մոտեցումը դասընթացին և ծրագրի արդյունավետությունը՝ պայմանավորված մյուս ծրագրերի համեմատ ուսուցման ավելի երկար ընթացքով:

Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի վերապատրաստման ծրագրի թեմատիկ պլանը ներառում է «Մարդու իրավունքներ», «Քաղաքացիական կրթություն» և «Պետություն և իրավունք» առարկաների թեմաները, ինչպես նաև ծավալուն մաս այս երեք առարկաների դասավանդման վերաբերյալ⁹³:

Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի վերապատրաստման դասընթացը, ի տարբերություն «Պատանեկան նվաճումների» և Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհրդի ծրագրերի, ընտրովի ուսուցման հնարավորություն է ընձեռում. մասնակիցներն իրենք են ընտրում այն թեմաները, որոնք ցանկանում են ավելի խորությամբ ուսումնասիրել:

Հանրակրթական դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության գնահատում՝ TC "Assessing Human Rights Education in General Schools" V C \1 "2" }

Հանրակրթական դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության գնահատման նպատակով առանձնացվել է «իրավունք բլոկի» երկու առարկա՝ «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն», որոնք ուսումնասիրվել և վերլուծվել են ԹՀՀԿ-ի կողմից, ներառյալ դասագրքերը, առարկայական ծրագրերը և մեթոդական ձեռնարկները⁹⁴:

Դպրոցը նշանակալի դեր է խաղում անձի մտավոր, բարոյական և սոցիալական հմտությունների զարգացման գործում: Մարդու իրավունքները պետք է դասվանդվեն ոչ միայն առանձին առարկայի ձևով, կրթությունը պետք է իրականացվի մարդու իրավունքների սկզբունքների հիման վրա: Մարդու իրավունքների կրթությունը պետք է արտադպրոցական կրթության մաս լինի, օրինակ՝ այնպիսի միջոցառումների ձևով, ինչպիսին է կամավոր հիմունքներով համայնքային ծառայությունը: Ներկայումս հանրակրթական դպրոցում դասավանդվող «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաները կարող են այսուհետև ևս ուսուցանվել ավագ դպրոցում դասագրքերի բարելավումից և որոշ փոփոխություններից հետո: Սակայն, ինչպես հաճախ նշվել է նաև հարցազրույցների ընթացքում, մարդու իրավունքների առարկաները անհմաստ կլինեն, եթե մյուս առարկաները հանրակրթական դպրոցում դասավանդվեն «ավտորիտար եղանակով»: Դպրոցի ընդհանուր մթնոլորտը պետք է խթանի յուրաքանչյուր աշակերտի՝ ազատորեն արտահայտելու սեփական

⁹³ Վերապատրաստման թեմատիկ ծրագիրը կարող եք գտնել. <http://www.acrpc.am/eng/Course-programme.html>

⁹⁴ Հայաստանում ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագրի խնդրանքով «Պետություն և իրավունք» բաղադրիչը չի ընդգրկվել այս գնահատման մեջ:

տեսակետներն ու համոզմունքները և պաշտպանի աշակերտների արժանապատվությունն ու անձնական կյանքի անձեռնմխելիությունը: Հարկ է, որ մեծահասակներն ամեն ինչ ամեն՝ բացահայտելու երեխայի ներուժը, ոչ թե վախենան նրանց շատ լիազորություններ տալուց:

Ի վերջո. «Մարդու իրավունքների կրթության գերագույն նպատակը իրավահավասար և պատասխանատու քաղաքացիներից կազմված ապահով, կայուն և խաղաղ համայնքի կառուցումն ու պահպանումն է, որտեղ յուրաքանչյուր ոք իր ազատությունը չափում է մյուսների ազատությամբ»⁹⁵:

Հանրակրթական դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության գնահատումը ուսուցիչների կողմից

Հետազոտության շրջանակներում իրականացվել են վեց խմբային քննարկումներ Հայաստանի տարբեր քաղաքների և գյուղերի «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների ուսուցիչների հետ՝ առարկայական ծրագրերի, պետական դասացուցակի և ժամաքանակի, դասագրքերի, մեթոդական ձեռնարկների և ուսուցիչների համար անցկացված վերապատրաստման ծրագրերի, ինչպես նաև դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության հնարավոր խոչընդոտների վերաբերյալ նրանց կարծիքը և վերաբերմունքը պարզելու համար:

Բոլոր ուսուցիչներն այն կարծիքին էին, որ մարդու որոշ իրավունքներ հակասում են հայկական մշակույթին, ավանդույթներին և ազգային մտածողությանը, ինչպես օրինակ՝ սեռական փոքրամասնությունների իրավունքները, կրոնի/դավանանքի ազատությունը և կրոնը փոխելու իրավունքը, ինչպես նաև կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարությունը: Մայրաքաղաքի ուսուցիչները նվազ քննադատաբար էին մոտենում այս հարցին, քան մյուս քաղաքների և գյուղերի ուսուցիչները, շատ ուսուցիչներ հայկական ավանդույթները վեր էին դասում մարդու իրավունքների սկզբունքներից: Մի քաղաքում ուսուցիչներից մեկը մտահոգված էր, որ կանանց իրավունքների մասին խոսելը կհանգեցնի հայկական ընտանիքների փլուզմանը: «Եթե մարդու իրավունքները կործանում են ազգային ավանդույթները, ապա դրանք չեն կարող արդարացված համարվել», - ասում էր նա:

Գրեթե բոլոր ուսուցիչները նշել են, որ «մարդու իրավունքները» ամենասիրված առարկաներից մեկն է իրենց դպրոցում, և նույնիսկ այն աշակերտները, որոնք մշտապես ցածր գնահատականներ են ստանում մյուս առարկաներից, շատ բարձր առաջադիմություն են ցուցաբերում «մարդու իրավունքներ» առարկայի ուսուցման ընթացքում: Այնուամենայնիվ շատ ուսուցիչներ, հատկապես գյուղական դպրոցներից, դժգոհեցին տպագիր օժանդակ նյութերի, դիդակտիկ պարագաների զգալի պակասից և համակարգիչների ու ինտերնետի բացակայությունից:

Ուսուցիչները կարևորում էին դպրոցում մարդու իրավունքների դասավանդումը և բազմաթիվ օրինակներ էին բերում աշակերտների վարվեցողության և մտածողության վրա «մարդու իրավունքներ» առարկայի գործած դրական ազդեցությունը ցույց տալու նպատակով: Օրինակ՝ նրանք նշում

⁹⁵ Տես՝ ծանոթագրություն 61

էին, որ նկատելի փոփոխություն է տեղի ունեցել աշակերտների հայացքներում հաշմանդամների առնչությամբ: Եղել են դեպքեր, երբ աշակերտները փորձել են օգնել և աջակցել հաշմանդամներին, մինչդեռ նախկինում կարծես վախենում էին հաշմանդամներից: Աշակերտները փոխել են վերաբերմունքը նաև իրենց այն համադասարանցիների հանդեպ, ովքեր հարում են որևէ կրոնական փոքրամասնության: Ուսուցիչները պնդում էին, որ մարդու իրավունքների դասավանդման նման ազդեցությունը տարածվել է նաև աշակերտների ծնողների և տատիկների ու պապիկների վրա, որոնք նույնպես կարդում են «մարդու իրավունքներ» և «քաղաքացիական կրթություն» առարկաների դասագրքերը:

Շատ ուսուցիչներ հավաստում էին, որ իրենք հաճախ են բանավիճում մյուս առարկաների ուսուցիչների և դպրոցի տնօրինության հետ, քանի որ վերջիններս դժգոհում են, որ իրենց իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքների հարստացման, ինչպես նաև ինտերակտիվ մեթոդներով անցկացվող դասաժամերին ընտելանալու արդյունքում աշակերտներն իրենց «լավ չեն պահում» մնացած դասերին: Նման խնդիրներ են առաջացել նաև որոշ ընտանիքներում, և մի քանի ծնողներ զանգատվել են ուսուցիչներին երեխաների՝ սեփական իրավունքների հարգման պահանջների կապակցությամբ: Ուսուցիչներից մեկը պատմեց, թե ինչպես մի գյուղում ծնողները հրաժարվել են վերցնել «մարդու իրավունքներ» առարկայի դասագիրքը և պահանջել են, որ առարկան հանվի դասացուցակից՝ մտավախություն հայտնելով, որ երեխաներն իրենց իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքների ձեռքբերման հետևանքով անհնազանդ կդառնան և հայկական ավանդական ընտանիքում պրոբլեմներ կստեղծեն:

Ուսուցիչների մեծ մասը նշել է, որ 8-րդ դասարանի «Մարդու իրավունքներ» դասագիրքը գրված է մատչելի լեզվով և շատ հեշտ յուրացվում է աշակերտների կողմից: Որոշ ուսուցիչներ նշում էին, որ դասագիրքը չափազանց պարզունակ է 8-րդ դասարանի համար և ավելի հարմար է 6-րդ կամ 7-րդ դասարանների աշակերտների համար: Դասագրքի թերությունների շարքում ուսուցիչները մատնանշում էին Հայաստանի վերաբերյալ օրինակների և լուսանկարների պակասը, որոնք հնարավորություն կընձեռնեին աշակերտներին ավելի հեշտությամբ ընկալելու նյութը: Նշվում էր մանավանդ դասագրքում զետեղված տեքստերի և Հայաստանի իրականության անհամապատասխանությունը, մարդու իրավունքների առկա խնդիրների անբավարար լուսաբանումը (օրինակ՝ փախստականների և սոցիալ-տնտեսական իրավունքները), ինչպես նաև հնացած, ժամանակավրեպ տեղեկատվության առկայությունը դասագրքում:

«Քաղաքացիական կրթություն» առարկայի դասագրքի վերաբերյալ կարծիքները հակասական էին. որոշ ուսուցիչներ դժգոհում էին, որ դասագիրքը շատ ակադեմիական է և դժվար ընկալելի 9-րդ դասարանցիների համար, մինչդեռ մի մասը պնդում էր, որ դասագիրքը շատ հաջողված է: Ընդհանուր առմամբ ուսուցիչներն առանձնացնում էին մեծ թվով հնացած, փոփոխման ենթակա տեղեկատվության օրինակներ և նշում, որ պետք է թարմացնել թե՛ բովանդակությունը, թե՛ լուսանկարները:

Բոլորը, ներառյալ գյուղական դպրոցների ուսուցիչները, հավաստում էին, որ իրենք «մարդու իրավունքներ» և «քաղաքացիական կրթություն» առարկաները դասավանդում են ինտերակտիվ մեթոդով: Ուսուցիչներից շատերը նույնիսկ զնահատական չեն դնում աշակերտների պատասխաններին, բացառությամբ ամփոփիչ թեստերի: Մեծ թվով ուսուցիչներ օգտագործում են «Պատանեկան

նվաճումների», ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի և ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչության (ՅՏՎ) տրամադրած պաստառները, նաև իրենք են հորդորում աշակերտներին նոր պաստառներ ստեղծել և հաճախ իրենց դպրոցներում կազմակերպում են լավագույն պաստառի մրցույթներ: Համակարգչային դասարաններ ունեցող դպրոցների ուսուցիչների խոսքերով, հաճախ «մարդու իրավունքների» դասաժամերը անցկացվում են համակարգչային լսարաններում՝ օգտագործելով մարդու իրավունքների վերաբերյալ ինտերնետային ռեսուրսները: Շատ դպրոցներում «մարդու իրավունքներ» և «քաղաքացիական կրթություն» առարկաների շրջանակներում կազմակերպվում են դատավարություններ և ընտրություններ, նաև «ՄԱԿ-ի մոդել» դերախաղը:

Հատուկենտ ուսուցիչներ, որոնք «իրավունք» առարկայաչափի՝ կրթության և գիտության նախարարության կողմից երաշխավորված ձեռնարկը ձեռք բերելու դրան ծանոթանալու հնարավորություն էին ունեցել, բնավ բավարարված չէին և նշում էին, որ այն չի պարունակում մանրամասն մեթոդական ցուցումներ, ցույց է տալիս միայն «ինչ անել», բայց ոչ «ինչպես անել», և ընդհանուր առմամբ չի ծառայում իր նպատակներին: Ուսուցիչները շեշտում էին նոր ձեռնարկի ստեղծման անհրաժեշտությունը, ծայրահեղ դեպքում բոլոր ուսուցիչներին Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի⁹⁶ և Կրթության ազգային ինստիտուտի կողմից հրատարակված ձեռնարկները տրամադրելու նպատակահարմարությունը:

Ուսուցիչները համակարծիք էին, որ «մարդու իրավունքներ» և «քաղաքացիական կրթություն» առարկաներին հատկացված ժամաքանակը (շաբաթական մեկ դասաժամ) չի բավականացնում առարկայական ծրագրերում նշված բոլոր թեմաների դասավանդման համար, հատկապես երբ դասերն անց են կացվում ինտերակտիվ մեթոդի կիրառմամբ, ինչը լրացուցիչ ժամանակ է խլում: Շատ ուսուցիչներ պնդում էին, որ անհնար է 45 րոպեի ընթացքում համապատասխան ձևով ձևափոխել դասասենյակը, կախել պաստառները, պատրաստել մնացած օժանդակ նյութերը և կազմակերպել դասը, ուստի անհրաժեշտ է կա՛մ ավելացնել այս առարկաներին հատկացված ժամաքանակը, կա՛մ տրամադրել հատուկ հարմարեցված լսարաններ, ինչպիսիք, ըստ մի քանի ուսուցիչների, գոյություն ունեն որոշ դպրոցներում: Ուշագրավ է, որ Սարտունի քաղաքի ուսուցիչներին հաջողվել էր, գրավոր դիմում ներկայացնելով Պեդարքունիքի մարզպետարան, լրացուցիչ դասաժամեր ստանալ «իրավունք բլոկի» բոլոր երեք առարկաների համար: Արդեն երեք տարի է՝ մարզի 98 դպրոցներում տվյալ առարկաներին շաբաթական 2-ական ժամ է հատկացվում:

Երբ ուսուցիչներին հարցրեցինք, թե արդյոք իրենք հետևո՞ւմ են մարդու իրավունքների ոլորտում տեղի ունեցող միջազգային և տեղական իրադարձություններին, և հնարավո՞ր է արդյոք հայերեն համապատասխան նյութեր ձեռք բերել նման տեղեկատվության համար, ինչպես օրինակ՝ տարբեր պայմանագրային մարմիններին Հայաստանի ներկայացրած զեկույցները և դրանց հետևող եզրափակիչ արձանագրություններն ու առաջարկները, ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի, «Ամենտի ինտերնեյշնլ» և այլ կազմակերպությունների կողմից հրատարակվող տարեկան զեկույցները, մարդու իրավունքների ոլորտում տարբեր իրադարձությունների, ներառյալ վեհաժողովների և հանդիպումների, ինչպես նաև Հայաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակի

⁹⁶ Մանուկյան Գ. և այլք. Մարդու իրավունքներ: Ձեռնարկ ուսուցչի համար: Վանաձոր, 2002:

գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ, նրանք պատասխանեցին, որ եթե նույնիսկ ժամանակ ունենային, որ չունեն, անչափ դժվար կլիներ հայերեն կամ ռուսերեն նման նյութեր գտնել, եթե մանավանդ ինտերնետը հասանելի չէ, ինչպես ուսուցիչներից մեծ մասի պարագայում: Համարյա բոլոր ուսուցիչները նշում էին, որ մարդու իրավունքների ոլորտի հիմնական տեղեկատվությունը ստանում են հեռուստացույցից և թերթերից: Քննարկումներից մեկի ժամանակ ուսուցիչներից մեկն առաջարկեց քվեարկել՝ պարզելու համար, թե ներկա գտնվողներից քանիսն են քաջատեղյակ նման հարցերին: Արդյունքում պարզվեց, որ 13 ուսուցիչներից միայն մեկն էր «աչքի անցկացրել» «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքը:

Ուսուցիչների հետ անցկացրած վեց քննարկումների տպավորություններից մեկն այն է, որ հաճախ իրենք իսկ ուսուցիչներն են խճճվում երեխաների իրավունքներին վերաբերող հարցերում, չգիտեն, թե ինչ իրավունքներ ունեն երեխաները, ինչը դասավանդել, և ինչը՝ ոչ: Տիպական է ուսուցիչների հետևյալ ակնարկը. «Դասագրքում կա մի դրույթ, ըստ որի՝ երեխաները անձնական կյանքի անձեռնմխելիության իրավունք ունեն, այսինքն՝ նրանք կարող են փակվել սենյակում և զբաղվել ինչով ուզում են: Իմ կարծիքով սա շատ վտանգավոր է, և նման բաներ չպետք է ուսուցանվեն»: Ուսուցիչներից մեկը ուրիշը պատմեց մի իրադրության մասին. աշակերտը հարցրել է, թե արդյոք ուսուցիչն իրավունք ունի՞ խփելու աշակերտին: «Ես հասկացա, որ չեմ կարող նրան որոշակի պատասխան տալ. եթե ասեմ «ոչ», ապա նա կարող է այլևս ինձ չենթարկվել, եթե ասեմ «այո», կհակասեմ այն ամենին, ինչ դասավանդում եմ իմ դասերի ընթացքում»:

«Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների ռասագրքերի TC "Human Rights and Civic Education Textbooks" V C \1 "3" }

Դասագրքերի գնահատումը իրականացվել է հետևյալ չափանիշների հիման վրա. համապատասխանությունը առարկայական ծրագրին, բովանդակությունը՝ ներառյալ ճշգրտությունը և հավաստիությունը, լեզվի մատչելիության աստիճանը, մանկավարժական մեթոդը, ձևավորումը, պատկերազարդման համապատասխանությունը և նյութերի որակը⁹⁷: Այս չափանիշներն են ուղեցույց եղել նաև ուսուցիչների հետ խմբային քննարկումների ընթացքում, երբ ուսուցիչներին խնդրել ենք գնահատել դասագրքերը:

Երկու դասագրքերի՝ «Մարդու իրավունքների» և «Քաղաքացիական կրթության» մասնագիտական վերլուծությունը իրականացվել է դասագրքերի ընդհանուր և մասնավորապես մարդու իրավունքների նյութերի գնահատման ընդունված չափանիշների հիման վրա⁹⁸: (Տես՝ ստորև զետեղված աղուսյակը մարդու իրավունքների վերաբերյալ տեքստի գնահատման չափանիշների վերաբերյալ)⁹⁹:

⁹⁷ Tibbitts F. "Evaluation in the Human Rights Education Field: Getting Started" HREA, 1997. http://erc.hrea.org/Library/research_evaluation/evaluation-guide.pdf կայքում:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 19:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 16:

ՄԱՐՂՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՎԵՐԱՆԱՅՄԱՆ ԹԻԲԻԹՍԻ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

- 1) Անդրադարձը մարդու իրավունքների տեղական, ազգային և միջազգային փաստաթղթերին և մարդու իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներին:
- 2) Տվյալ մշակույթին համապատասխանող օրնակների օգտագործումը:
- 3) Տարբեր սեռերի, էթնիկ խմբերի, փոքրամասնությունն կազմող մշակութային խմբերի անդամների ներկայացուցչական ներգրավումը շարադրանքի և պատկերազարդման մեջ:
- 4) Ստերեոտիպերից խուսափումը լեզվական և պատկերազարդման հնարքներում:
- 5) Մարդու իրավունքների տեղական հիմնահարցերի շոշափումը:
- 6) Հրաժարումը ժարգոնային լեզվի օգտագործումից:
- 7) Դասարանի նյութական պայմանների նկատմամբ անմիջական առընչությունը:

«Մարդու իրավունքների» դասագրքի՝ որպես առաջին փորձի, որակը և բովանդակությունը ընդհանուր առմամբ կարելի է բավարար գնահատել: Այն մատչելի և դյուրընկալելի է 8-րդ դասարանցու համար: Դասագրքում զետեղված թեմաների վերաբերյալ կան մեծ թվով հետաքրքիր լուսանկարներ, սակայն նպատակահարմար է դրանք էլ ավելի շատացնել, հատկապես հայկական իրականությունից բխող լուսանկարներով:

Ինչ վերաբերում է գրքի բովանդակությանը, ապա փորձ է արվել անդրադառնալու մարդու իրավունքների տեսական, փիլիսոփայական և իրավական սկզնաղբյուրներին, ներառյալ մարդու իրավունքների վերաբերյալ ազգային և միջազգային փաստաթղթերը: Չնայած տեղական կարևորության որոշ խնդիրներ քննարկվում են դասագրքում (օրինակ՝ փախստականների, ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների, հաշմանդամների իրավունքները և համապատասխան ազգային իրավական հիմնական ակտերը), այնուամենայնիվ գրքի որոշ գլուխներում տեղին և համապատասխան օրինակների պակաս է զգացվում, և ուսուցիչները պետք է որոշակի ջանքեր գործադրեն աշակերտներին այդ խնդիրների առնչությամբ արդիական օրինակներ մատուցելու համար: Պետք է նշել, որ դասագրքերը և առարկայական ծրագրերը չեն անդրադառնում մարդու իրավունքների այնպիսի կոպիտ խախտումներին, որոնք ընդունված է համարել ոճրագործություն մարդկության հանդեպ, ինչպես օրինակ՝ ցեղասպանությունը և էթնիկ խմբերի ոչնչացումը, խնդիրներ, որոնք հատուկ կարևորություն ունեն և առանձնակի ուշադրության պետք է արժանացնել՝ հաշվի առնելով հայոց ցեղասպանության պատմությունը:

Դասագրքում արծարծվում են մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային մեխանիզմները՝ հիմնականում դատական, միջազգային ու տարածաշրջանային, ներառյալ Արդարադատության միջազգային դատարանը և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը: Այնուամենայնիվ շահեկան կլիներ դասագրքում ընդգրկել նաև անձնական գանգատների, բողոքների միջազգային մեխանիզմների և Միջազգային քրեական դատարանի վերաբերյալ տեղեկություններ, որպեսզի ցույց տրվեր միջազգային մասշտաբով մարդու իրավունքների ապահովման և պաշտպանության առավել արդյունավետ և գործող միջոցների ստեղծման միտումները, և ընդգծվեր, որ բոլոր երկրները, այդ թվում և

Հայաստանը, բազմաթիվ իրավական և քաղաքական պարտավորություններ ունեն մարդու իրավունքների ոլորտում: Հարկ էր շեշտել նաև միջազգային իրավունքի գերակայությունը Հայաստանում, այսինքն՝ միջազգային փաստաթղթերի գերակայությունը ազգային օրենսդրության նկատմամբ:

«Մարդու իրավունքներ» դասագրքի ամենահիմնական թերություններից մեկն այն է, որ նրանում բավարար ուշադրություն չի հատկացվում մարդու իրավունքների գլոբալ խնդիրների շոշափման միջոցով մարդու իրավունքների հարցերի վերաբերյալ աշակերտների զգայնության մակարդակի և իրազեկության բարձրացմանը: Դասագրքում կարելի էր ընդգրկել տարբեր երկրներում տեղ գտած մարդու իրավունքների սիստեմատիկ խախտումների մասին օրինակներ, հիշատակել բազմաթիվ երկրներում առկա ծայրահեղ աղքատության և սովի դեպքեր, պատմական անարդարություններ և ռասայական, էթնիկ տարբերությունների հիման վրա իրականացվող բռնություններ՝ այդպիսով երեխայի մեջ առաջացնելով անարդարության դեմ ընդվզման և վրդովմունքի զգացումներ: Նման օրինակները կարող են խթանել երեխաներին ավելի ակտիվ գործել և նպաստել միմյանց և շրջապատող անձանց իրավունքների խախտումների դեմ պայքարին, քանզի «...առանց այս զգայական շոշափման և դառնության զգացումի չի լինի որևէ գործողություն հանուն մարդու իրավունքների»¹⁰⁰:

9-րդ դասարանի «Քաղաքացիական կրթության» դասագիրքը բավական հաջողված է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների որոշակի իրավունքների մասին գիտելիքների հաղորդման, ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակություն հասկացության, ինչպես նաև Հայաստանի քաղաքական համակարգի լուսաբանման առումով: Այսպես թե այնպես, երկու դասագրքերն էլ թարմացման կարիք ունեն, քանզի մարդու իրավունքների միջազգային և ազգային ասպարեզներում շատ իրադարձություններ և զարգացումներ են տեղի ունեցել դրանց հրատարակումից հետո, ներառյալ Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի հիմնադրումը, ազգային օրենսդրության զարգացումը և փոփոխությունները միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու նպատակով, նոր քրեական և աշխատանքային օրենսգրքերի ընդունումը:

Ուսուցչի ձեռնարկների գնահատում

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից ստեղծված և «իրավունք բլոկի» առարկաների համար միակ երաշխավորված լրացուցիչ նյութ հանդիսացող ձեռնարկը ուսուցչին չի տրամադրում բավարար քանակությամբ հավելյալ տեղեկատվություն և մեթոդական օժանդակություն դասագրքերում զետեղված թեմաների արդյունավետ դասավանդման համար: Ձեռնարկը, ըստ էության, պարունակում է միայն մեկ էջանոց նկարագրություն և ցուցումներ «իրավունք բլոկի» երեք առարկաների դասավանդման համար նախատեսված մեկ մեթոդի՝ բանավեճերի օգտագործման վերաբերյալ: Ձեռնարկում անհրաժեշտ է ավելի շատ ուշադրություն դարձնել մեթոդական բաժնին, քանզի մեկ էջը բավական չէ և՛ մեթոդի նկարագրման, և՛ դասարանում դրա կիրառման նմուշների քննարկման համար:

¹⁰⁰ Mihr A. *Human Rights Education: Methods, Institutions, Culture and Evaluation*, 2004, 5-րդ հղում, էջ 6:

«Պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպությունը մեթոդական ձեռնարկի հետ կապված իրավիճակի բարելավման նպատակով վերջերս ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության ինստիտուտում և ԱՄՆ ՄԶԳ ֆինանսավորմամբ նախաձեռնեց «իրավունք բլոկի» «Քաղաքացիական կրթություն» առարկայի նոր մեթոդական ձեռնարկի հրատարակումը, որը 2005-2006 ուսումնական տարվա ընթացքում կտարածվի դպրոցներում: Ձեռնարկը համապարփակ և ամբողջական է իր բովանդակությամբ, և գործնականում շատ օգտակար նյութ կլինի քաղաքացիական կրթության ուսուցիչների համար, սակայն այն լրացուցիչ, օժանդակ ձեռնարկ է և չի փոխարինելու ներկայումս օգտագործվողին:

Մարդու իրավունքներ առարկայի համար ձեռնարկ է հրատարակել Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնը, որը ֆինանսավորվել է հոլանդական «Քորդեյդ» կազմակերպության և հաստատվել ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից: Ձեռնարկի մեկական օրինակ բաժանվել է բոլոր դպրոցներին: Այն հանգամանակից անդրադառնում է մարդու իրավունքների հիմնահարցերին, ազգային և միջազգային իրավական դաշտին և մեխանիզմներին, այնպիսի թեմաների, որոնք մանրամասն չեն լուսաբանվել դասագրքերում: Ձեռնարկը ներկայացնում է նաև մարդու իրավունքների դասավանդման մի քանի հետաքրքիր մեթոդներ: Այնուամենայնիվ, ավելորդ չէ նշել, որ «Իրավունք հասկացությունը» գլխում կա այսպիսի պնդում. «...Իրավունքի ճշմարիտ աղբյուրն աստվածաշունչն է»:

Հանրակրթական միջնակարգ դպրոցում մարդու իրավունքների կրթության գնահատում

Մարդու իրավունքների կրթության ներգրավումը Հայաստանի հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի պետական ծրագրում անկասկած նշանակալից քայլ է մարդու իրավունքների մշակույթի կերտման և մարդու իրավունքների հիմնարար արժեքների նկատմամբ հարաճուն հարգանքի ուղղությամբ: Դպրոցի ուսուցիչները և այս նախաձեռնության հեղինակներն ու իրականացնողները տարակուսանք չունեն այս քաղաքականության նշանակալի և դրական ազդեցության առնչությամբ: Այնուամենայնիվ շատ փորձագետներ, դոկտոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ և կառավարական որոշում կայացնող անձինք այնքան էլ լավատեսորեն չեն տրամադրված, ինչպես «առաջին գծում» գտնվող ուսուցիչները:

Նախորդ գլխում նշված մարդու իրավունքների կրթության երկու մեծ փորձնական ծրագրերը պաշտոնապես գնահատվել են:

«Պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպությունը կատարել է ժամանակային համեմատական հետազոտություն 2001-2004 թվականների ընթացքում ժողովրդավարացման գործընթացի և քաղաքացիական հասարակության ձևավորման վրա «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների ազդեցությունը պարզելու նպատակով: Հետազոտությունը հիմնված է 8-րդ և 9-րդ դասարանների 1000 աշակերտների հետ անցկացված հարցման վրա, որն իրականացվել է առարկայի դասավանդման սկզբում և վերջում, որպեսզի հնարավոր լինի որոշել աշակերտների գիտելիքների մակարդակի փոփոխությունը մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և

քաղաքացիական ինքնագիտացության վերաբերյալ¹⁰¹: Արդյունքները ցույց են տվել, որ ուսումնական տարվա ընթացքում Երևանից հեռու գտնվող բնակավայրերի աշակերտների գիտելիքները մնացած աշակերտների համեմատությամբ ավելի նկատելի աճ են ունեցել: Օրինակ Արագածոտնի մարզի հեռավոր գյուղերի աշակերտների գիտելիքները աճել են 80 տոկոսով: «Պատանեկան նվաճումները» աճի նման տարբերությունը բացատրում է նրանով, որ հեռավոր գյուղերում պատանիները և նրանց ընտանիքները, բացի դասագիրք ընթերցելուց, ուրիշ անելիք չունեն, մինչդեռ Երևանում բնակվող աշակերտներն օգտվում են տեղեկատվության և ժամանցի բազմաթիվ աղբյուրներից, մի հանգամանք, որ նվազեցնում է դասագրքերի հանդեպ ուշադրությունը¹⁰²: Մեկ այլ ուշագրավ արդյունք. իզական սեռի աշակերտների գիտելիքները, համեմատած տղաների, ավելի մեծ վերելք են ունեցել: Դրա բացատրությունը, սակայն, «Պատանեկան նվաճումների» կողմից չի տրվում: Տրամագծորեն հակառակ արդյունքներ են գրանցվել աշակերտների քաղաքացիական ինքնագիտակցության և ակտիվության աստիճանի տեսանկյունից, որոնք դրսևորվել են տեղական ինքնակառավարման մարմինների, ՋԼՄ-ների ներկայացուցիչների, քաղաքական գործիչների հետ հանդիպումներով և համագործակցությամբ, նամակների ու հոդվածների հրատարակմամբ և համայնքային միջոցառումներին կամավոր մասնակցությամբ: Երևանի և այլ խոշոր քաղաքների միջնակարգ դպրոցների աշակերտների քաղաքացիական ինքնագիտակցության և ակտիվության մակարդակը տոկոսային հարաբերությամբ ավելի մեծ աճ է ունեցել, քան գյուղերի և հեռավոր բնակավայրերի աշակերտներինը:

Մոտ 1000 աշակերտների հարցում է անցկացրել նաև «Փրոջեքթ Հարմոնի» կազմակերպությունը՝ իր «Զանգ» ծրագրի ազդեցությունը որոշելու նպատակով: Վեց հարցից բաղկացած հարցաշարի հիման վրա անցկացված հարցման արդյունքները ցույց են տվել, որ ծրագրում մասնակցած աշակերտների վերաբերմունքը օրենքի և ոստիկանության աշխատակիցների նկատմամբ էական դրական փոփոխություն է ունեցել:

Հայաստանի դպրոցական համակարգում «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների դրական ազդեցության մասին ոչ միայն այս հետազոտություններն են վկայում, այլև տվյալ առարկաների ուսուցիչների փորձը և դիտարկումները: Քննարկումների ընթացքում գրեթե բոլոր ուսուցիչները բերում էին աշակերտի վերաբերմունքի և մտածելակերպի վրա այս նոր առարկաների ուղղակի ազդեցության մասին վկայող փաստեր և օրինակներ, ինչպես օրինակ՝ տարեցների և հաշմանդամների նկատմամբ հարգանքի աճը, կրոնական փոքրամասնություններին պատկանող երեխաների հանդեպ վերաբերմունքի դրական փոփոխությունը:

Կար ժամանակ, երբ աշակերտները հատուկ վերաբերմունք ունեին կրոնական աղանդներին հարող իրենց դասընկերների նկատմամբ: Բայց հիմա, երբ մենք

¹⁰¹ Մանուկյան Ա. Ուսումնասիրվում է «Իրավունք» առարկայաշարի ազդեցությունը; - Կրթություն, 2004, 1-15 հունիսի, էջ 5:

¹⁰² Թեստերի սկզբնական արդյունքների, ինչպես նաև քաղաքների և գյուղերի դպրոցներում օգտագործված մեթոդների տարբերության հետազոտումը կարող էր ավելի համոզիչ բացատրության հիմք դառնալ:

ասում ենք, որ յուրաքանչյուր ոք ունի դավանանքի ազատություն, նրանք սկսել են հաղորդակցվել նման երեխաների և մեծահասակների հետ:

Աշակերտները չափազանց հետաքրքրված են քվեարկության իրավունքով. նրանք գնում են տուն և իրենց տատիկներին ու պապիկներին են սովորացնում:

Նրանք լուսավորում են իրենց ծնողներին ընտրությունների վերաբերյալ:

Կար ժամանակ, երբ ուսուցիչներն ու տնօրենները կարող էին խուզարկել աշակերտների պայուսակները, հիմա՝ այս առարկաները անցնելուց հետո, դա այլևս հնարավոր չէ:

Նախկինում երեխաներն իրենց իրավունքների և առհասարակ մարդու իրավունքների մասին ոչինչ չգիտեին: Յիմա այս առարկաների շնորհիվ շատ փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Առարկաները մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում: Իրազեկ դառնալով իրենց իրավունքներին՝ աշակերտները կարծես քաղաքակրթվում են: Դա դժվարին ծանապարհ է, բայց արդյունքներն արդեն նկատելի են:

Ուսուցիչների հետ անցկացված քննարկումներից

Ի տարբերություն ուսուցիչների, մարդու իրավունքների փորձագետները, ՅԿ-ների և դոնոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, ինչպես նաև կառավարական որոշ կառույցների աշխատակիցներ նույնքան լավատեսորեն ու դրական չէին տրամադրված, ինչը ակնհայտ էր դպրոցներում մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ նրանց ակնարկներից:

Ընդհանուր առմամբ նշված անձանց շրջանում երկու գերիշխող տեսակետ գոյություն ունի դպրոցական համակարգում մարդու իրավունքների ընդգրկման վերաբերյալ: Նրանցից ոմանք դեմ են մարդու իրավունքների վերաբերյալ առանձին առարկաների դասավանդմանը՝ պնդելով, որ բոլոր առարկաներն էլ անհրաժեշտ է դասավանդել մարդու իրավունքների սկզբունքների վրա հիմնվելով, կամ մարդու իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքներ կարող են տրամադրվել այլ առարկաների միջոցով, ինչպիսիք են պատմությունը, գրականությունը և փիլիսոփայությունը: Մյուս տեսակետն այն է, որ մարդու իրավունքներն առանձին առարկայի ձևով պետք է դասավանդվեն, բայց ոչ այնպես, ինչպես արվում է ներկայիս պետական ծրագրով և դասագրքերով:

Մարդու իրավունքները դպրոցական ծրագրում ընդգրկելը սխալ էր... Ոչ միայն Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, այլև մարդու իրավունքների փիլիսոփայական և բարոյական հիմքերը պետք է ուսուցանվեն: Դասագրքերը շատ բարդ են և անորակ: Անհրաժեշտ է ուսուցիչներին ավելի լավ վերապատրաստել:

Մարդու իրավունքների ՅԿ

Ես շատ բարձր եմ գնահատում հանրակրթական դպրոցում մարդու իրավունքների ներգրավման գործում քաղաքացիական հասարակության, հատկապես «Պատանեկան նվաճումների» դերը: Բայց մտավախություն ունենմ, վտանգ կա, որ այս առարկան պարզապես դառնա այն հասարակագիտական առարկաներից

մեկը, որոնք սովորաբար արհամարվում են: Մարդու իրավունքների ոլորտը ամենադինամիկներից է, բայց դպրոցական դասագրքերը չեն արտացոլում այդ դինամիկան:

Կառավարության՝ մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Դասագրքերը պետք է փոխվեն: Մարդու իրավունքները պետք է ընդգրկվեն բոլոր առարկաների մեջ: Խնդիրն այն է, որ մարդու իրավունքները պետք է դիտել ոչ միայն իրավական, այլև փիլիսոփայական և մշակութային հասկացություն:

Մարդու իրավունքների ՀԿ

Առաջարկություններ

- Անհրաժեշտ է իրականացնել «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների դասագրքերի պաշտոնական գնահատում ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից:
- Բոլոր մնացած դասագրքերը պետք է վերանայվեն, որպեսզի պարզվի, թե ինչպես կարող են դրանք հարստացվել մարդու իրավունքների վերաբերյալ թեմաներով: Մարդու իրավունքների կրթության բաղադրիչներ մայրենի լեզվի, պատմության և այլ առարկաների միջոցով պետք է ընդգրկել բոլոր դասարանների ծրագրերում:
- Բոլոր առարկաները պետք է դասավանդվեն մարդու իրավունքների սկզբունքների հիման վրա, և դասավանդման նման մոտեցումը պետք է խրախուսվի համալսարանական կամ մասնագիտական մանկավարժական կրթության հենց սկզբնական մակարդակում:
- «Իրավունք առարկայաչարի» ուսուցիչներն ավելի շատ տեղեկատվություն են պահանջում. սկզբի համար գոնե կարելի է նրանց տրամադրել Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթությամբ զբաղվող կազմակերպությունների և ինտերնետային ռեսուրսների մեկ էջանոց ցուցակ: (Բոլոր քննարկումներից հետո ԹՀՀԿ գիտաշխատողները ուսուցիչների խնդրանքով հենց սա էլ արել են):
- Գոյություն ունեցող պարտադիր և օժանդակ ձեռնարկները ուսուցիչների համար պետք է բաժանել «իրավունք բլոկի» առարկաների բոլոր ուսուցիչներին: Շատ ուսուցիչներ անտեղյակ են գոյություն ունեցող ձեռնարկներին:
- Անհրաժեշտ է մշակել և հրատարակել «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների նոր և համապարփակ ձեռնարկներ, որոնք պարունակեն մանրամասն մեթոդական ցուցումներ առարկայական ծրագրի յուրաքանչյուր թեմայի վերաբերյալ:
- Անհրաժեշտ է «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» նոր ձեռնարկների հրատարակման ընթացքում օգտագործել Հայաստանի

տարբեր դպրոցների այն որակյալ ուսուցիչների փորձը, որոնք կարողացել են մարդու իրավունքների դասավանդման տարածված մեթոդները հաջողությամբ հարմարեցնել տեղական կարիքներին ու պայմաններին: Նոր ձեռնարկը պետք է նաև մեծ տեղ հատկացնի մարդու իրավունքների կրթության՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի և ոլորտում հայտնի այլ կազմակերպությունների կողմից մշակված նյութերին:

- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը պետք է վերահսկողություն իրականացնի մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում, ներառյալ շարունակական և սիստեմատիկ գնահատումները և նյութերի թարմացումը:
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը պետք է միջոցներ ձեռնարկի դասագրքերում զետեղված մարդու իրավունքների ազգային և միջազգային զարգացումների մասին տեղեկատվության թարմացման համար: Այդ նպատակով կարող են պարբերաբար հանդիպումներ կազմակերպվել ուսուցիչների հետ կամ հրատարակվել և բաժանվել պարբերականներ:
- Պետք է մշակել և հրատարակել մարդու իրավունքների բառարաններ և որպես ձեռնարկների հավելվածներ՝ բաժանել բոլոր ուսուցիչներին:
- Համապատասխան իշխանությունների կողմից պետք է պարբերաբար իրականացվեն «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» առարկաների ուսուցիչների վերապատրաստումներ:

Մարդու իրավունքների ուսուցանումը հատուկ դպրոցներում

Հայաստանում հատուկ ուսուցումն իրականացվում է 46 գիշերօթիկ դպրոցներում, որտեղ սովորում են հատուկ ուսուցման կարիք ունեցող և չափազանց աղքատ ընտանիքների երեխաները: 1998 թվականից սկսած՝ ուսուցման առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող աշակերտները, ներառական ուսուցման ծրագրի շրջանակներում, սովորել են նաև վեց հանրակրթական դպրոցներում¹⁰³:

Հատուկ ուսուցման դպրոցներից շատերը գիշերօթիկ են անբարենպաստ պայմաններում ապրող երեխաների համար: Այդպիսի դպրոցներ հաճախող աշակերտների թիվը, 1991 թվականից սկսած, աճել է, մինչդեռ հատուկ ուսուցման և հոգեբանական ծառայությունների կարիք ունեցող երեխաների թիվը նույն ժամանակահատվածում նվազել է¹⁰⁴: Հատուկ ուսուցման ոլորտում շատ խնդիրներ են ծառայել, քանի որ չկան անհրաժեշտ հարմարություններ ուսուցման առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող և սոցիալապես անապահով ընտանիքների երեխաների համապատասխան խնամքը ապահովելու համար:

Վերջին տարիներին հատուկ ուսուցման սեկտորը և՛ օրենսդրական, և՛ համակարգային բարեփոխումների է ենթարկվել: 2005 թվականի մայիսին ընդունվել է «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» ՀՀ օրենքը, որը կարգավորում է պետական քաղաքականության սկզբունքներն ու նպատակները հատուկ ուսուցման ոլորտում: Օրենքն անդրադառնում է նաև ներառական ուսուցմանը: Նշված է, որ ներառական ուսուցումը նախատեսվում է միայն *համապատասխան հարմարություններով* հագեցած հաստատություններում, որոնք էական նշանակություն ունեն կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց ուսուցումն ապահովելու համար: Եվ այդ հաստատությունների ցանկը պետք է հաստատվի պետական համապատասխան կառույցի կողմից¹⁰⁵:

Հատուկ ուսուցման ոլորտում այսօր ՀՀ կառավարության առջև երկու կարևոր խնդիր է ծառայած: Առաջին խնդիրը վերաբերում է գիշերօթիկ հաստատություններում ուսուցման որակի բարելավմանը և ներառում է հատուկ ուսուցման ոլորտի պետական չափորոշիչների հաստատման, զուգընթաց ծրագրային փոփոխությունների, համապատասխան դասագրքերի, ձեռնարկների և այլ նյութերի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Երկրորդ խնդիրը վերաբերում է ընդհանուր ուսուցման քաղաքականության խորացմանը, որը, ըստ ՀՀ գիտության և կրթության նախարարության պաշտոնյաների, պահանջում է հիմնավոր ներդրումներ, քանի որ բոլոր սարքավորումներն ու կառույցները պետք է փոխվեն և համապատասխանեցվեն կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց ուսուցումն ապահովելու նպատակին:

Ներկայումս հատուկ ուսուցման պետական չափորոշիչը մշակում է հատուկ հանձնաժողովը: Նրա աշխատանքը հիմնված է մի քանի սկզբունքների վրա,

¹⁰³ Ծրագիրը նախաձեռնել է հայկական «Հուլիսի կամուրջ» հասարակական կազմակերպությունը ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի, «Օքսֆամի» և ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության աջակցությամբ:

¹⁰⁴ Երեխայի իրավունքների պաշտպանության ՀՀ ազգային ծրագիր, 2004-2015

¹⁰⁵ «Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» ՀՀ օրենքը (2005), 12-րդ հոդված:

որոնք են՝ կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող աշակերտներին հասարակության մեջ ներգրավելու համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծում, գնահատման այլընտրանքային համակարգի և ուսումնական ծրագրերի ստեղծում, որոնք համապատասխանեցված լինեն հատուկ ուսուցման կարիք ունեցող երեխաների կարիքներին¹⁰⁶:

Հատուկ ուսուցման դպրոցների ներկայիս ուսումնական ծրագիրը չի նախատեսում «Մարդու իրավունքներ» առարկայի դասավանդում, սակայն ներառում է «Քաղաքացիական կրթությունը»:

Մարդու իրավունքների դասավանդման գնահատումը հատուկ դպրոցներում

Եթե հատուկ դպրոցներում սովորող լսողական, տեսողական և հենաշարժային վնասվածքներով, ինչպես նաև այլ խնդիրներ ունեցող երեխաները ընդունակ են յուրացնելու «Քաղաքացիական կրթություն» առարկան, ապա «Մարդու իրավունքները» ևս կարող են ընդգրկվել հատուկ կրթությամբ դպրոցների ծրագրում: Հարկ է հատկապես հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ այդ երեխաները պատկանում են Հայաստանի հասարակության ամենախոցելի խավերից մեկին և պետք է լինեն մարդու իրավունքների ուսուցման հիմնական նշանակետերից մեկը: Հասարակական գործիչները և տարբեր փորձագետներ փորձեցին բացատրել այս հանգամանքը՝ ասելով, որ ներկայիս «Մարդու իրավունքներ» դասագիրքը չի համապատասխանում կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաներին, և անհրաժեշտ է զգուշությամբ ընտրված մեթոդական և զգայուն մոտեցումների վրա հիմնված նյութեր մշակել: Համեմայն դեպս ոչ ոք չնշեց, որ «ներառական» դպրոցներում սովորող կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող աշակերտները ներկայիս «Մարդու իրավունքներ» դասագրքի և ուսումնական նյութերի հետ կապված խնդիրներ են ունենում:

Առաջարկություններ

- Մարդու իրավունքների կրթության նպատակով մշակել, հրատարակել և տարածել համապատասխան դասագրքեր հատուկ կրթական ծրագրերում ընդգրկված աշակերտների համար:
- Անհրաժեշտ է մշակել հատուկ դպրոցների համար նախատեսված մարդու իրավունքների ուսուցման նոր ծրագրեր՝ համապատասխան մեթոդների և նյութերի կիրառմամբ, որոնք կօգնեն կրթության հատուկ պայմանների կարիք ունեցող աշակերտներին լիովին գիտակցել իրենց իրավունքները և ներգրավվել հասարակության մեջ:
- Անհրաժեշտ է բարեփոխել հատուկ ուսուցման ներկայիս օրենսդրությունն ու չափորոշիչները:
- Անհրաժեշտ է հատուկ կրթությամբ ծրագրերով դպրոցներում պարբերաբար անցկացնել դասավանդող և չդասավանդող անձնակազմի վերապատրաստում մարդու իրավունքների գծով:

¹⁰⁶ «Ծանոթագրություն 49, էջ 46

Մարդու իրավունքների ուսուցումը հետդպրոցական շրջանում

Հայաստանի Հանրապետությունում բարձրագույն ուսուցումն իրականացվում է համալսարաններում, ինստիտուտներում, ակադեմիաներում, կոնսերվատորիայում և այլ ուսումնական հաստատություններում, ինչպիսիք են ռազմական և ոստիկանության ակադեմիաները:

Հայաստանում նախնական և միջին մասնագիտական ուսուցումն իրականացվում է մասնագիտական և միջին մասնագիտական հաստատություններում: Մասնագիտական կրթությունը նախատեսում է առնվազն 8-ամյա կրթություն, մինչդեռ միջին մասնագիտական կրթությունը ենթադրում է 10-ամյա կամ 11-ամյա կրթություն՝ կախված դպրոցից¹⁰⁷: Մասնագիտական կրթության տևողությունը 6 ամսից մի տարի է¹⁰⁸, մինչդեռ միջին մասնագիտական կրթության վկայական ստանալու համար անհրաժեշտ է սովորել 2-5 տարի:

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում մասնագիտացումների ցանկն ընդգրկում է¹⁰⁹ այնպիսի մասնագիտություններ, ինչպիսիք են տեքստիլ արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և հաղորդակցությունը: Միջին մասնագիտական կրթությունն ընդգրկում է իրավաբանություն, սոցիալական աշխատանք, թարգմանչական գործ, հայոց և օտար լեզուների դասավանդում, կառավարում և ֆինանսներ ու մի շարք ուրիշ մասնագիտություններ:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթությունն իրականացվում է համալսարաններում և ինստիտուտներում, ինչպես նաև Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ինստիտուտներում: Սրանք բարձրագույն կրթության հաստատություններ են, որոնք շնորհում են բակալավրի, մագիստրոսի, գիտությունների թեկնածուի և դոկտորի աստիճաններ:

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթություն

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթության ոլորտը կարգավորվում է «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքով, որն ընդունվել է 2005 թվականի հուլիսին¹¹⁰: Նախկինում այս ոլորտը կարգավորվում էր միայն ՀՀ «Կրթության մասին» օրենքով: 2001 թվականին ընդունված «Միջին և բարձրագույն մասնագիտական կրթության պետական չափորոշիչներն» ընդգրկում են նախնական և միջին մասնագիտական կրթության չափորոշիչների միայն սկզբունքները, սակայն բուն չափորոշիչները դեռևս չեն մշակվել կրթության և գիտության նախարարության կողմից¹¹¹:

¹⁰⁷ Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենք (2005), 3-րդ հոդված:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, 8-րդ հոդված:

¹⁰⁹ ՀՀ կառավարական #1646 Ն որոշում, 2002թ., 26 սեպտեմբերի:

¹¹⁰ Տես 48-րդ հոդվածը:

¹¹¹ ՀՀ կառավարական #24 որոշում, 2001թ. 16 հունվարի:

Ներկայումս Հայաստանում կան 28 արհեստագործական և տեխնիկական քոլեջներ, բոլորն էլ՝ պետական¹¹²: Միջին մասնագիտական կրթությունն իրականացվում է 111 քոլեջներում, որոնցից 30-ը մասնավոր են¹¹³:

Նախնական մասնագիտական և միջին մասնագիտական կրթության պետական չափորոշիչների մշակման սկզբունքները նախանշում են նախնական և միջին մասնագիտական կրթության պահանջները¹¹⁴: Բացի դրանից, չափորոշիչներ են մշակվել առանձին մասնագիտությունների համար, սակայն, ինչպես հայտնում է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության նախնական մասնագիտական և միջին մասնագիտական կրթության բաժնի վարիչը, դեռևս չի մշակվել իրավաբանական մասնագիտության չափորոշիչը:

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին օրենքի նպատակներից մեկը ազգային, բարոյական և համընդհանուր արժեքների ոգով ուսուցման կազմակերպումն է¹¹⁵: Նախնական մասնագիտական և տեխնիկական քոլեջներում դասավանդվում են այն բոլոր առարկաները, որոնք պետական դասացուցակով նախատեսված են ավագ դպրոցի 8-րդ և 9-րդ դասարանների համար, ներառյալ «Քաղաքացիական կրթություն» և «Պետություն և իրավունք» առարկաները: Միջնակարգ մասնագիտական քոլեջներում պարտադիր է «Իրավունքի հիմունքներ» առարկան, որն ընդգրկում է սահմանադրական, աշխատանքային, քրեական, վարչական և ընտանեկան իրավունքներին վերաբերող հարցեր:

---

¹¹² Տվյալները տրամադրել է ՀՀ գիտության և կրթության նախարարության նախնական մասնագիտական և միջին մասնագիտական կրթության բաժինը:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ Տես 111-րդ հղումը:

¹¹⁵ Տես 48-րդ հղումը, հոդված 10 (4(1)):

Բարձրագույն մասնագիտական կրթություն

«Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» օրենքը նշում է, որ ուսումնական հաստատությունները ինքնակառավարվող են և կարող են կազմակերպել կրթական գործընթացներ, մշակել և կիրառել առարկայական ծրագրեր առաջարկվող մասնագիտությունների համար, ինչպես նաև հրատարակել դասագրքեր, ձեռնարկներ և այլ նյութեր¹¹⁶: Ներկայումս Հայաստանի բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում կա 103 համալսարան և ինստիտուտ, որոնցից 26-ը պետական են, և բոլորը պետք է համապատասխանեն աստիճանների պետական ճանաչման պետական նվազագույն պահանջներին: Կան 4 մասամբ պետական, 64 մասնավոր և 9 բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, որոնք հանդիսանում են Հայաստանից դուրս գտնվող համալսարանների մասնաճյուղեր¹¹⁷:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության պետական չափորոշիչը սահմանում է ուսումնական ծրագրերի բովանդակության և շրջանավարտների որակական պահանջների նվազագույն պահանջները¹¹⁸: Ըստ «Բարձրագույն մասնագիտական և հետբուհական կրթության մասին» օրենքի՝ բարձրագույն մասնագիտական կրթության նպատակներից մեկը ուսանողներին *ազգային, բարոյական և հանրնդիանուր մարդկային արժեքների ոգով դաստիարակելն է*¹¹⁹:

Ի լրումն բարձրագույն մասնագիտական կրթության ընդհանուր չափորոշիչի՝ փորձագետներից, ինստիտուտների և համալսարանների, ինչպես նաև կրթության և գիտության նախարարության ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ հանձնաժողովների կողմից մշակվել են առանձին չափորոշիչներ 230 մասնագիտությունների համար: Ըստ կրթության և գիտության նախարարության՝ փիլիսոփայության, իրավագիտության, պատմության չափորոշիչներն ընդգրկում են մարդու իրավունքների տարրեր: Չափորոշիչները ներկայացնում են նվազագույն պահանջներ, իսկ համալսարաններն ու ինստիտուտները իրավասու են ընդլայնել դրանց շրջանակները:

Օրինակ՝ իրավագիտության չափորոշիչն ընդգրկում է «Մարդու իրավունքների հիմունքներ» առարկան, որի համար պահանջվում է 51 դասաժամ, և այն պետք է անդրադառնա հետևյալ թեմաներին.

- մարդու իրավունքների էությունը, մարդու իրավունքների ծագումն ու զարգացումը,
- մարդու իրավունքների դասակարգումը. անձնական (քաղաքացիական), քաղաքական, տնտեսական իրավունքներ, ազատություններ և պարտավորություններ,
- տարբեր կատեգորիաների անձանց (կանանց, երեխաների, ազգային փոքրամասնությունների, փախստականների, կրոնական

¹¹⁶ «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենք (2004), 8-րդ հոդված:

¹¹⁷ «Հեռախոսահամարների տեղեկատու. ՀՀ գործող բարձրագույն մասնագիտական և ուսումնական հաստատություններ» / ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն: Երևան, 2004:

¹¹⁸ Հաստատված է ՀՀ կառավարության 2001թ. # 24 որոշմամբ:

¹¹⁹ Տես 116-րդ հղումը, հոդված 11 (6):

փոքրամասնությունների, հաշմանդամների, ծերերի, կալանավորների) իրավունքները,

- մարդու իրավունքների պաշտպանության ներքին մեխանիզմները,
- մարդու իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներն այլ երկրներում,
- մարդու իրավունքների պաշտպանության իրավական մեխանիզմները,
- մարդու իրավունքների պաշտպանության համընդհանուր կառույցները,
- մարդու իրավունքների պաշտպանության տարածաշրջանային կառույցները,
- մարդու իրավունքների և հումանիտար իրավունքի փոխկապակցվածությունը:

ԹՀՀԿ-ն փորձել է կապ հաստատել բոլոր 103 բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հետ՝ պարզելու համար, թե որ բուհերում են դասավանդվում մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաներ¹²⁰: 97 հաստատություններից, որոնց հետ հաջողվել է կապ հաստատել, 37-ում դասավանդվում են մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաներ: ԹՀՀԿ-ն հարցազրույցներ է անցկացրել այդ բուհերի համապատասխան աշխատակիցների հետ (Տես Հավելված Գ):

Հենց միայն այն հանգամանքը, որ բուհում դասավանդվում է մարդու իրավունքներ առարկան, չի նշանակում, որ այն մատչելի է բոլոր բաժինների ուսանողներին: 37 բուհերից 24-ում, որտեղ դասավանդվում է մարդու իրավունքներ առարկան, ներառյալ Երևանի պետական համալսարանը, դասավանդվում է միայն իրավաբանական ֆակուլտետում: Միայն երկու համալսարանում է մարդու իրավունքներ առարկան պարտադիր բոլոր ֆակուլտետների համար: Տրամադրվող դասաժամերի քանակը խիստ տարբեր է. օրինակ՝ Բրյուսովի անվան լեզվաբանական համալսարանում տրամադրվում է 36 ժամ (չնայած այն մասնագիտացված ամբիոններ ունեցող երկու համալսարաններից մեկն է), իսկ Երևանի պետական համալսարանում՝ 40 ժամ, մինչդեռ Կիրառական բիոտեխնոլոգիաների ինստիտուտում մարդու իրավունքների դասավանդման համար հատկացվում է 76 ժամ:

Երկու բուհ՝ Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանը և Խ. Աբովյանի անվ. հայկական պետական մանկավարժական համալսարանը, ունեն իրավագիտության և մանկավարժության ֆակուլտետ, որի շրջանավարտները Հայաստանի դպրոցներում կդասավանդեն «Մարդու իրավունքներ» առարկան:

36 հաստատություններից 22-ում առարկան դասավանդվում է գործող իրավաբանների կամ իրավաբանական կրթություն ունեցող դասախոսների կողմից: Կան դասախոսներ նաև պատմական, սոցիոլոգիական, փիլիսոփայական և տնտեսագիտական կրթությամբ: Կան համալսարաններ, որտեղ մարդու

¹²⁰ «Հեռախոսահամարների տեղեկատու. ՀՀ գործող բարձրագույն մասնագիտական և ուսումնական հաստատություններ» / ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն: Երևան 2004: Հեռախոսահամարների տեղեկատուն ընդգրկում է 103 հաստատություններ: «Թուրփանջյան» հասարակական ուսումնասիրությունների կենտրոնը ցանկին ավելացրել է ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիան, Ոստիկանության ակադեմիան, Ավիացիայի ինստիտուտը, Ռազմական ակադեմիան: Տեղեկատուի մեջ տեղ գտած հաստատություններից երեքի հեռախոսահամարները սխալ էին, և հնարավոր չէր դրանք գտնել որևէ այլ աղբյուրից: Մյուս երեքի դեպքում բազմիցս զանգերի ոչ ոք չպատասխանեց:

իրավունքներ առարկայի դասավանդումը սկսվել է դեռևս 1995-1996 թվականներին,¹²¹ սակայն մեծ մասը առարկան սկսել է դասավանդել 2000 թվականից սկսած:

Ղասախոսների վերապատրաստում

Ի տարբերություն հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների վերապատրաստման, բուհերում մարդու իրավունքներ դասավանդողների համար չեն կազմակերպվել վերապատրաստման ընդգրկուն և շարունակական դասընթացներ: Հատուկենտ ծրագրերից է 2004թ. սկսված և մինչ այժմ ընթացող վերապատրաստման դասընթացը՝ կազմակերպված «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ» կազմակերպության կողմից և Երևանի պետական համալսարանի աջակցությամբ: 2004 թվականին Հայաստանի տարբեր մարզերի 9 բարձրագույն կրթական հաստատությունների 54 դասախոսներ ընդգրկվել են միամսյա ինտենսիվ վերապատրաստման ծրագրում: 10 դասախոս վերապատրաստում է անցել նաև Միացյալ Նահանգներում:

Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդը Խ. Աբովյանի անվ հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի 50 դասախոսների համար անցկացրել է մարդու իրավունքների կարճաժամկետ դասընթացներ: Հայաստանում ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը 2004 թվականին կազմակերպել է երկօրյա սեմինար մարդու իրավունքների ոլորտում դասավանդող 10 պետական հավատարմագրում ստացած բուհերի դասախոսների համար:

Բարձրագույն կրթական հաստատությունների դասախոսների համար կազմակերպվող մարդու իրավունքների դասընթացների կարևորությունը և անհրաժեշտությունն անընդմեջ շեշտվել է դասախոսների հետ հարցազրույցների ընթացքում: Գիտության և կրթության նախարարության բարձրագույն մասնագիտական կրթության վարչությունը ևս շեշտեց դասախոսների համար դասընթացների անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը՝ նշելով, որ իրենք տեղյակ չեն վերը նշված դասընթացների իրականացումից:

Կարևոր է մարդու իրավունքների կրթությունը սկսել մասնագիտացված համալսարաններում: Քանի դեռ ապագա մասնագետները և դասատուները լավ պատրաստակաություն չունեն, ոչինչ հնարավոր չի լինի փոխել մյուս մակարդակներում:
ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիր/Հայաստան

Մեր կրթական համակարգը շատ պահպանողական է և չափազանց դանդաղ կոտ: Օրինակ՝ պետք է լիներ հակառակը. սկզբում մարդու իրավունքների մասնագետներ պատրաստվեին բուհերում, հետո առարկան մտցվեր դպրոցական ծրագիր: Ինստիտուտները և համալսարանները շահագրգռված չեն նոր ծրագրերի և գաղափարների հարցում:
Բարձրագույն ուսումնական հաստատության դասախոս

¹²¹ Հրազդանի Լևոն Օրբելու անվան համալսարան, Հրազդանի հումանիտար ինստիտուտ, Սուրբ Թերեզայի անվան գթության քույրերի բժշկական համալսարան, Երևանի «Նավասարդ» համալսարան:

Դասավանդման որակը շատ ցածր է: Գլխավոր խոչընդոտը համալսարանների դասախոսական անձնակազմն է: Տարեց դասախոսները չեն ուզում լքել համալսարանը և հնարավորություն տալ երիտասարդ մասնագետներին՝ փայլուն կրթությամբ և թարմ գաղափարներով, դասավանդելու և ինչ-որ բան փոխելու:

Միջազգային ՀԿ

Մեր կրթական համակարգի հիմնական թերությունն այն է, որ կրթությունը կտրված է գիտությունից: Կրթական ծրագրերը գոյություն ունեն միայն կայացած, կարծրացած ինչ-որ նյութ հաղորդելու համար: Հետապնդվում է ցանկացած մտքի թռիչք... Հասարակական գիտությունը հատկապես վատթար վիճակում է:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում մարդու իրավունքների կրթության գնահատում

{ TC "Assessing Human Rights Education in Higher Education" \f C \l "2" }

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթության ոլորտն ամենաանտեսվածն է Հայաստանում: Այդ ոլորտում իսպառ բացակայում են առարկայական ծրագրերը, չափորոշիչները, ձեռնարկները և մեթոդաբանական նյութերը:

Բարձրագույն կրթության մակարդակում մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաներ տրամադրող 37 հաստատություններից 22-ը համաձայն են, որ իրենց բուհերում անհրաժեշտ է ավելի խորությամբ ուսումնասիրել մարդու իրավունքները: Երեք բուհերի ներկայացուցիչներ նշեցին, որ մարդու իրավունքները՝ որպես պարտադիր առարկա, պետք է դասավանդվեն բոլոր ֆակուլտետներում:

Խոր հարցազրույցներ են անցկացվել Երևանի պետական համալսարանի, Վ. Բրուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի, Հայաստանի ֆրանսիական համալսարանի, ՀՀ կառավարման ակադեմիայի, «Նավասարդ» ինստիտուտի, Կիրառական բիոտեխնոլոգիայի ինստիտուտի, Երևանի տնտեսա-իրավական համալսարանի և Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի մարդու իրավունքների դասախոսների հետ: Դասախոսները նշեցին մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում առկա երեք հիմնական խնդիրներ՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ առարկաների համար նախատեսված դասաժամերի անավարար քանակը, որոշ դասախոսների ցածր մասնագիտական մակարդակը (մի դասախոս նշեց, որ որոշ հաստատություններում մարդու իրավունքներ դասավանդողները չունեն համապատասխան մասնագիտական գիտելիքներ) և վերապատրաստման դասընթացների սակավությունը մարդու իրավունքների դասախոսների համար:

ԹՀՀԿ-ն ձեռք է բերել և վերլուծել մարդու իրավունքների հինգ առարկաների ծրագրեր: Ընդհանուր առմամբ, բոլոր ծրագրերն ընդգրկում են մարդու իրավունքների հիմնական թեմաները, տեսությունները և մոտեցումները, մարդու իրավունքների զարգացման գործընթացը, մարդու իրավունքների պաշտպանության հիմնական միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերը և մեխանիզմները, ներպետական մեխանիզմները և օրենսդրական դաշտը, փոքրամասնությունների և խոցելի խմբերի իրավունքները, ինչպես նաև այլ թեմաներ: Սակայն ծրագրերում տեղ չեն գտել այնպիսի առանցքային

որոշ պետական պաշտոնյաներ խիստ բացասական կարծիքներ հայտնեցին բարձրագույն կրթության համակարգում մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ: Նշվեց, որ Հայաստանի բարձրագույն կրթության հիմնական բացթողումը կրթության կտրվածությունն է գիտությունից: Հնչեցին նաև բողոքներ, որ դասավանդման որակը շատ ցածր է՝ պայմանավորված հատկապես այն հանգամանքով, որ համալսարանների աշխատողների մեծամասնությունը կազմում են խորհրդային ժամանակաշրջանի դասախոսները՝ պահպանողական մտածողությամբ, որոնք արգելափակում են փայլուն կրթությամբ և թարմ գաղափարներով տոգորված երիտասարդ մասնագետների մուտքը բուհեր: Հարցվողները բուհական համակարգում մարդու իրավունքների կրթության խոչընդոտներից են համարում նաև ավանդական դասավանդման մեթոդների և մարդու իրավունքների հակասությունը:

Շահագրգիռ անձինք նշեցին, որ բուհերում հաճախ մարդու իրավունքներ են դասավանդում այնպիսի անձինք, որոնք չեն կրում համապատասխան արժեքներ և անձնային որակներ կամ էլ մասնագետ չեն: Նշվեց նաև, որ մարդու իրավունքների տեսանկյունից անհրաժեշտ է բուհական մակարդակում ընդգրկել մանկավարժական կրթությունը, որպեսզի դպրոցներում «իրավունք բլոկի» առարկաների դասավանդման համար ապահովվեն մասնագիտական կրթությամբ համապատասխան կադրեր:

Պետության կողմից բուհական համակարգի նկատմամբ սիստեմատիկ ուշադրության և վերահսկողության բացակայությունը նույնպես նշվեց որպես ոլորտի զարգացման խոչընդոտ: Այլ խոչընդոտների շարքում կարելի է նշել մարդու իրավունքներ դասավանդողների մասնագիտական վերապատրաստման, ուսումնական ձեռնարկների և հայերեն ակադեմիական նյութերի բացակայությունը: Շահագրգիռ կողմերը շեշտեցին, որ գրականության սղությունը խնդիրներ է առաջացնում հատկապես հասարակական գիտությունների ոլորտում, քանի որ Հայաստանը չունի արմատացած ակադեմիական ավանդույթներ այդ ոլորտում:

Առաջարկություններ { TC "Recommendations" \f C \l "2" }

- Անհրաժեշտ է մշակել այլընտրանքային մոտեցում Հայաստանի բարձրագույն կրթության համակարգում մարդու իրավունքների դասավանդման նկատմամբ: Ներկայումս բոլոր բուհերի մարդու իրավունքների դասավանդման ծրագրերը գրեթե նույնն են տարբեր մասնագիտությունների համար, օրինակ՝ իրավաբանների, փիլիսոփաների և մարդու իրավունքների ուսուցիչների: Մարդու իրավունքներն առնչվում են մի շարք ակադեմիական առարկաների, և նպատակահարմար է յուրաքանչյուր մասնագիտության դեպքում շեշտը դնել մարդու իրավունքների համապատասխան դաշտի վրա: Օրինակ՝ իրավաբանները պետք է հիմնականում ուշադրություն դարձնեն մարդու իրավունքների, որպես միջազգային իրավունքի ճյուղի, և դրանց իրավական կողմի ուսումնասիրմանը, մինչդեռ փիլիսոփաները, քաղաքագետները և սոցիոլոգները առավելապես կարող են դրսևորել միջճյուղային մոտեցում մարդու իրավունքների առարկայի նկատմամբ:
- Մարդու իրավունքներ դասավանդողները պետք է ունենան համապատասխան կրթություն և փորձ: Այս խնդրին կարելի է մասամբ ժամանակավոր լուծում տալ՝ օգտագործելով գոյություն ունեցող ներուժը (ներկայումս Հայաստանում ավելի քան մեկ-երկու տասնյակ անձինք կան՝ մասնագիտացված մարդու իրավունքների գծով արևմտյան միջազգային ճանաչում ունեցող համալսարաններում) և կազմակերպելով դասընթացներ մարդու իրավունքներ դասախոսների համար:
- Պետք է բարելավել մարդու իրավունքների դասավանդման համար նախատեսված նյութերի որակը և քանակը՝ խթանելով մարդու իրավունքների հանրաճանաչ ակադեմիական գրքերի և այն փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք մինչ այժմ չեն թարգմանվել (օրինակ՝ Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի և ՄԱԿ-ի պայմանագրային մարմինների ընդհանուր մեկնաբանությունները, եզրափակիչ դիտողությունները և առաջարկությունները):
- Բարձրագույն կրթական հաստատություններն իրավունք ունեն տպագրել և հրատարակել ձեռնարկներ և այլ նյութեր: Հետևաբար անհրաժեշտ է մարդու իրավունքների վերաբերյալ տպագրության պատրաստվող նյութերի սիստեմատիկ փորձագիտական մոնիտորինգ իրականացնել:

Մարդու իրավունքների կրթությունը հիմնական մասնագիտական խմբերի և պետական ծառայողների համար

Այս բաժնում տեղ են գտել տարբեր մասնագիտական խմբերի՝ ոստիկանության աշխատակիցներին, մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակի աշխատակազմին, դատավորներին, իրավաբաններին, քաղաքացիական ծառայողներին և այլ մասնագիտական խմբերին ու պետական ծառայողներին ուղղված մարդու իրավունքների կրթության և վերապատրաստման ծրագրերի լուսաբանումն ու գնահատումը:

Ոստիկանություն՝ TC "Police" \f C \l "2" }

ՀՀ ոստիկանության աշխատակազմի համար կազմակերպվել են մի քանի դասընթացներ՝ տարբեր տևողությամբ և հաճախականությամբ: 2002 թվականին տեղի է ունեցել եռօրյա դասընթաց ընտանեկան բռնության վերաբերյալ, որը ներառում էր ուսուցանողի ուսուցում բաղադրիչը և ֆինանսավորվել էր ԱՄՆ Արդարադատության դեպարտամենտի կողմից¹²³: 2005 թվականի մարտին Եվրոպայի խորհրդի Ոստիկանության և մարդու իրավունքների ծրագիրը հայկական ոստիկանության հետ համագործակցությամբ կազմակերպվել է մարդու իրավունքների իր առաջին դասընթացները Հայաստանում: Ոստիկանության ակադեմիայի 15 ուսուցանողներ և ծառայողական վերապատրաստում իրականացնողներ վերապատրաստվել են ազգային և միջազգային փորձագետների կողմից մեկ շաբաթ տևած դասընթացում: Դասընթացի հիմնական նպատակն էր հարստացնել մասնակիցների գիտելիքները մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների եվրոպական կոնվենցիայի վերաբերյալ: Հատուկ ուշադրություն է հատկացվել մարդու իրավունքների առնչությամբ ոստիկանության գործնական խնդիրներին և վարքականոցներին¹²⁴: Ոստիկանության աշխատողների մի մասը վերապատրաստվել է նաև «Փրոջեքթ Հարմոնի» կազմակերպության «Ձանգ» ծրագրի (անչափահասների իրավունքների վերաբերյալ) շրջանակներում, որի մասին խոսվել է վերը՝ սույն գեկույցի նախորդ գլուխներում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի աշխատակազմ՝ TC "Staff of the Ombudsman Office" \f C \l "2" }

Հայաստանում 2004 թվականին հիմնված մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի աշխատակազմն անցել է մի քանի վերապատրաստման դասընթացներ, ներառյալ երկօրյա սեմինար երեխաների իրավունքների և փախստականների իրավունքների վերաբերյալ՝ կազմակերպված ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի հայաստանյան գրասենյակի, ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի հայաստանյան գրասենյակի և ՄԱԶԾ հայաստանյան գրասենյակի կողմից, երկօրյա դասընթացը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի վերաբերյալ՝ կազմակերպված Եվրոպայի խորհրդի հայկական գրասենյակի կողմից, և մարդու իրավունքների խախտումների նկատմամբ վերահսկողության վերաբերյալ դասընթացը՝ կազմակերպված Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցության հայաստանյան մասնաճյուղի կողմից: Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի չորս անդամներ

¹²³ Մանրամասն տես՝ <http://www.usdoj.gov/criminal/icitap/TextUpcoming.html>

¹²⁴ Տես՝ Եվրոպայի խորհրդի կայքը. http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/Police/1_Activities/1.1_Current_activities/default.asp

մասնակցել են ԵԱՀԿ-ի Ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի փոխանակության ծրագրին և չորս շաբաթ անցկացրել Լեհաստանում ու Լիտվայում՝ ուսումնասիրելով տեղական փորձը բողոքների մեխանիզմի վերահսկողության, ընթացակարգային հարցերի, տեղեկատվության կառավարման և մի շարք այլ ոլորտներում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանը նկատեց, որ իր աշխատակազմի համար կազմակերպված որոշ դասընթացների համար ինքն առաջարկել է հրավիրել պետական տարբեր կառույցների ներկայացուցիչների, որպեսզի «մարդու իրավունքների պոտենցիալ չարաշահողները և պաշտպանները» հնարավորություն ունենան միևնույն լսարանում ուսանել միևնույն նորմերը:

Դատավորներ{ TC "Judges" \f C \l "2" }

Դատավորների համար դասընթացները հիմնականում կազմակերպվում են ՀՀ դատարանների նախագահների խորհրդին կից դատական վերապատրաստման կենտրոնի կողմից: Կենտրոնը ստեղծվել է 1994 թվականին¹²⁵ և իր գործունեության ընթացքում ֆինանսավորվել է տարբեր դոնոր կազմակերպություններից, բայց ոչ պետական բյուջեից¹²⁶: Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն/«Իրավական նախաձեռնություն կենտրոնական եվրոպայի և եվրասիայի համար» կազմակերպության հետ համագործակցելով՝ կենտրոնը 2001 թվականին անցկացրել է Մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների եվրոպական կոնվենցիայի վերաբերյալ երկօրյա դասընթաց հանրապետության բոլոր դատավորների համար: 2002 թվականից սկսած՝ կենտրոնը, եվրոպայի խորհրդի հայաստանյան տեղեկատվական գրասենյակի հետ համագործակցելով, Մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների եվրոպական կոնվենցիայի վերաբերյալ ԵԽ-ի և Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի համատեղ ծրագրի շրջանակներում վերապատրաստել է մոտ 180 դատավորների¹²⁷: Այդ ծրագիրը շարունակվում է մինչ օրս: Որոշ դատավորներ վերապատրաստվել են փախստականների իրավունքների գծով ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի հայաստանյան գրասենյակի կողմից իրականացված ծրագրի շրջանակներում:

Հայաստանում դատավորների համար սիստեմատիկ, լայնածավալ և մասնագիտական վերապատրաստման ծրագրեր, ըստ էության, գոյություն չունեն:

Իրավաբաններ{ TC "Legal Professionals" \f C \l "2" }

Իրավաբանները հնարավորություն են ունեցել մասնակցելու մարդու իրավունքների վերաբերյալ մի շարք դասընթացների, այդ թվում Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցության կողմից փաստաբանների համար կազմակերպված միամսյա դասընթացը, Երիտասարդ իրավաբանների միության կողմից իրականացված և ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալության կողմից ֆինանսավորվող ծրագիրը մարդու իրավունքների և եվրոպական իրավունքի վերաբերյալ իրավաբանների և իրավաբանության ուսանողների

¹²⁵ Կենտրոնը ստեղծվել է «ՀՀ դատարանակազմության մասին» օրենքի 27-րդ (11) հոդվածի շրջանակներում:

¹²⁶ Տես՝ Դատական Բարեփոխումների Ինդեքս Հայաստանի համար. Հատոր 2-րդ, 2004թ. , էջ 11, Ամերիկյան Իրավաբանների ընկերակցություն

¹²⁷ Դատավորների վերապատրաստման կենտրոնի տնօրենի հետ հարցազրույցից:

համար, ինչպես նաև Հայ իրավաբանների ընկերակցության կողմից իրավաբանների համար կազմակերպվող դասընթացները:

Գոյություն չունեն սիստեմատիկ իրավաբանական դասընթացներ իրավագիտության ոլորտի մասնագետների համար, որոնք վերաբերեին մարդու իրավունքներին և ազգային ու միջազգային իրավունքի գործընթացներին:

Քաղաքացիական ծառայողներ { TC "Civil Servants" \f C \l "2" }

ՀՀ քաղաքացիական ծառայության մասին օրենքում նշվում է, որ քաղաքացիական ծառայողները, առնվազն երեք տարին մեկ անգամ, պետք է պետության կողմից ֆինանսավորվող ծառայողական վերապատրաստման դասընթացներ անցնեն¹²⁸: Մինչ օրս մարդու իրավունքների վերաբերյալ որևէ դասընթաց չի կազմակերպվել քաղաքացիական ծառայողների համար: Քաղաքացիական ծառայողների վերապատրաստման ստանդարտ ծրագիրը բովանդակում է թեմաներ քաղաքացիական ծառայության օրենսդրության և կառավարման սահմանադրական սկզբունքների վերաբերյալ¹²⁹: Միայն կրտսեր պաշտոնների քաղաքացիական ծառայողների վերապատրաստման ծրագրում են տեղ գտել նաև թեմաներ Հայաստանի ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության ձևավորման մասին (կարծես ավելի բարձր դասերի քաղաքացիական ծառայողները նման գիտելիքների կարիք ինչ-ինչ պատճառներով չունեն), սակայն չկա որևէ անդրադարձ մարդու իրավունքներին:

Քաղաքացիական ծառայության խորհրդի ներկայացուցիչը հարցազրույցի ընթացքում շեշտեց, որ անհրաժեշտ է մարդու իրավունքների կրթությունը ներառել քաղաքացիական ծառայողների վերապատրաստման ծրագրում, իրենք պատրաստ են համագործակցել այն կազմակերպությունների հետ, ովքեր կօժանդակեն այդ հարցում:

Այլ մասնագիտական խմբեր և պետական ծառայողներ

1998 թվականից սկսած՝ Հայաստանում ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության գրասենյակի հետ միասին իրականացրել է սահմանապահների վերապատրաստում՝ կազմակերպելով փախստականների իրավունքների և արտագաղթի խնդիրների վերաբերյալ դասընթացներ (մեկ շաբաթվա տևողությամբ դասընթացներում տարեկան վերապատրաստվել է 100 հոգի): Հայաստանում ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը կազմակերպել է դասընթացներ նաև պետական մարմինների այն աշխատակիցների համար, ովքեր առնչվում են փախստականների խնդիրներին, ներառյալ ՀՀ փախստականների և միգրացիայի վարչության աշխատակիցների, ինչպես նաև 20 լրագրողների և 30 սոցիալական աշխատողների ու տեղական ինքնակառավարման պաշտոնյաների համար:

ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամը և Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդը 2000 թվականին իրականացրել են կանանց և անչափահասների ազատագրված կենտրոնների աշխատակազմերի վերապատրաստում մարդու իրավունքների գծով: 2003 թվականին Հայաստանի քրեակատարողական

¹²⁸ «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդված, 04.12.2001:

¹²⁹ ԹՀԿ-ն ձեռք է բերել ծրագրի պատճենը վերլուծության համար:

համակարգի ավելի քան 470 աշխատող վերապատրաստվել է՝ գիտելիքներ ստանալով եվրոպական և միջազգային չափանիշների և ազատագրված անձանց իրավունքների սկզբունքների վերաբերյալ, ինչպես նաև մասնակցել է սոցիալ-հոգեբանական խնդիրների վերաբերյալ հատուկ դասընթացների՝ կազմակերպված ՀՀ արդարադատության նախարարությանն առընթեր Արդարադատության ինստիտուտի կողմից, ԵԱՀԿ-ի և Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղի ֆինանսավորմամբ:

Հայաստանում կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման 2004-2010 թթ. ազգային ծրագրի շրջանակներում¹³⁰ ՀՀ աշխատանքի և հասարակական ուսումնասիրությունների ազգային ինստիտուտն¹³¹ անցկացրել է գենդերային խնդիրների և երեխաների իրավունքների վերաբերյալ մեկշաբաթյա վերապատրաստման դասընթացներ մանկատների 716 ներկայացուցիչների, սոցիալական ծառայության գործակալության տարածաշրջանային գրասենյակների, բժշկասոցիալական փորձաքննության գործակալության աշխատակիցների, միայնակ տարեցների սպասարկման կենտրոնի աշխատակիցների համար: Ինստիտուտն այժմ դասընթացները շարունակում է տարբեր մարզերում:

Ըստ Հայաստանում կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման 2004-2010 թվականների ազգային ծրագրի՝ Աշխատանքի և հասարակական ուսումնասիրությունների ազգային ինստիտուտը հանդիսանում է լրագրողների համար դասընթացների կազմակերպման պատասխանատու, որոնց նպատակն է. «Ապահովել կանանց խնդիրների հետ կապված թեմաների լուսաբանումը, ինչպես նաև զանգվածային լրատվական միջոցների հաշվետվությունները և հրապարակումները, որոնք ուղղված են կանանց և տղամարդկանց դրական կերպարների մարմնավորմանը»:¹³²

Հարավային Կովկասի «Գենդեր և քաղաքականություն» ծրագրի շրջանակներում Հայաստանի ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիրը 2004 թվականին կազմակերպել է գենդերային հիմնահարցերի վերաբերյալ վերապատրաստման դասընթացներ ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակի աշխատակազմի, տարբեր նախարարությունների, Ազգային ժողովի և այլ կառավարական հիմնարկների պետական ծառայողների համար:

ՀՀ պաշտպանության նախարարության կրթության և դաստիարակության վարչությունը կազմակերպել է մարդու իրավունքների վերաբերյալ իրազեկության բարձրացման տարբեր միջոցառումներ՝ նախատեսված աշխատակազմի և զինվորականների համար, ներառյալ տարեկան սեմինարները բարձրաստիճան պաշտոնյաների համար: Վերապատրաստման դասընթացներից մի քանիսն անցկացվել են ՀՀ զինվորական դատախազության և ռազմական ոստիկանության հետ համագործակցությամբ:

¹³⁰ «Հայաստանի Հանրապետությունում կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման 2004-2010 թթ. ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 645-Ն որոշում, 2004թ., 8-ը ապրիլի:

¹³¹ Ինստիտուտը հանդիսանում է պետական ոչ առևտրային հիմնարկ:

¹³² Տես 130-րդ հղումը:

Հիմնական մասնագիտական խմբերի և պետական ծառայողների համար մարդու իրավունքների կրթության գնահատում

Մասնագետների և պետական ծառայողների համար նախատեսված դասընթացները չեն ապահովում տվյալ խմբերի սիստեմատիկ, համակարգված, արդյունավետ և շարունակական կրթությունը մարդու իրավունքների ոլորտում: Էպիգոդիկ բնույթի սեմինարները և կլոր սեղանները կարող են սոսկ մարդու իրավունքների կրթության գործընթացի սկիզբ համարվել: Մասնագիտական խմբերի կարիքները և կարճաժամկետ դասընթացները գնահատելու անհրաժեշտությունը զգալի է:

Հարկ է նվազեցնել մարդու իրավունքների խախտումների հավանականությունը իրավա-քրեակատարողական համակարգի աշխատակազմի կողմից, ներառյալ խոշտանգումները և անմարդկային, նվաստացնող վերաբերմունքը¹³³: Խոշտանգումների և անմարդկային կամ դաժան վերաբերմունքի և պատժի կանխման եվրոպական հանձնաժողովը իր 2004 թվականի հաշվետվության մեջ կոչ է արել Հայաստանի իշխանություններին.

«Ներմուծել մարդու իրավունքների գաղափարները մասնագիտական գործնական վերապատրաստման դասընթացների մեջ՝ վտանգավոր, ռիսկային իրավիճակների հաղթահարման համար, ինչպես օրինակ՝ քրեական ամբաստանյալների հարցաքննումների դեպքում: Դա ավելի արդյունավետ կլինի, քան մարդու իրավունքների վերաբերյալ առանձին դասընթացները: Վերապատրաստումը պետք է իրականացվի ոստիականության բոլոր մակարդակներում և շարունակական ընթացք ունենա: Դրա նպատակը պետք է լինի արժարժել հետևյալ երկու կարևոր կետերը. առաջին՝ դաժան և անմարդկային վերաբերմունքի բոլոր ձևերը արժանապատվության ոտնահարում են թե՛ տուժածի, թե՛ իրականացնողի համար և որպես այդպիսին՝ չեն համապատասխանում ՀՀ Սահմանադրության մեջ ամրագրված սկզբունքներին ու Հայաստանի կողմից վավերացրած միջազգային փաստաթղթերին: Երկրորդ՝ դաժան և անմարդկային վերաբերմունքը միանգամայն աննպատակահարմար մեթոդ է հանցագործությունների դեմ պայքարի ընթացքում վստահելի տեղեկություններ ստանալու համար¹³⁴»:

Մասնագիտական խմբերը դասընթացներին մասնակցում են մեծ պատրաստականությամբ, սակայն որևէ արդյունք չկա, քանի որ բարձրաստիճան պաշտոնյաները չեն մասնակցում, և դա հանգեցնում է ղեկավարի և իր ենթակաների միջև կոնֆլիկտային իրավիճակների:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

¹³³ Տես՝ ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի 2004թ. հաշվետվությունը Հայաստանի վերաբերյալ <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2004/41668.htm> կայքում և «Ամենտի Ինտերնեյշնլ» կազմակերպության 2005թ. զեկույցը <http://web.amnesty.org/report2005/arm-summary-eng> կայքում:

¹³⁴ Տես՝ Խոշտանգումների և անմարդկային կամ դաժան վերաբերմունքի կամ պատժի կանխման եվրոպական հանձնաժողովի հաշվետվությունը http://www.cpt.coe.int/documents/arm/2004-25-inf-eng.htm#_Toc38861425 կայքում:

Տարբեր մասնագիտական խմբեր պետք է մարդու իրավունքների վերաբերյալ հիմնավոր գիտելիքներ ստանան իրենց մասնագիտական կրթության նախնական մակարդակում, որպես այդ կրթության բաղադրիչ մի մաս:

Միջկառավարական կազմակերպության ներկայացուցիչ

Տարբեր խմբերի համար մարդու իրավունքների դասավանդման ձևաչափը մեծ մասամբ կարճաժամկետ սեմինար է՝ թռուցիկ քննարկումներով և ընդմիջումով: Ես չեմ կարծում, որ դա արդյունավետ է, քանի որ սիստեմատիկ և շարունակական բնույթ չունի:

Տեղական փորձագետ

Գրեթե բոլոր շահագրգիռ կողմերը հարցազրույցի ընթացքում հայտնել են իրենց տեսակետը տարբեր մասնագիտական խմբերի համար նախատեսված մարդու իրավունքների ծրագրերի վերաբերյալ:

Ես կարծում եմ, որ բոլոր խմբերը պետք է տեղյակ լինեն իրենց իրավունքներին, հակառակ դեպքում հակամարտությունը անխուսափելի է: Առաջին հերթին, իհարկե, այն մարդիկ, ովքեր իշխանական լծակների են տիրապետում:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Առաջին հերթին լրագրողները պետք է վերապատրաստում անցնեն մարդու իրավունքների գծով, քանի որ նրանք հաճախ են խախտում այդ իրավունքները՝ գրելով հոդվածներ, որոնց միակ նպատակը սենսացիա առաջացնելն է:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Առաջին հերթին ոստիկանության աշխատակիցները պետք է դասընթացներ անցնեն մարդու իրավունքների գծով: Ես նաև կարծում եմ, որ եթե ՀՀ ոստիկանությունում աշխատեին ավելի մեծ թվով կանայք, ապա համակարգն ավելի արդյունավետ կգործեր:

Մարդու իրավունքների հայկական ՀԿ

Առաջարկություններ՝ TC "Recommendations" \f C \l "2" }

- Անհրաժեշտ է անհապաղ կազմակերպել արդարադատությունը իրականացնող պաշտոնյաների, իրավապահ մարմինների և քրեակատարողական ծառայողների վերապատրաստում մարդու իրավունքների ոլորտում:
- Դատավորները և դատախազները պետք է շարունակական իրավական կրթություն ստանան, ինչի մի մասը պետք է կազմի մարդու իրավունքների գործնական կիրառության նպատակով հմտությունների և գիտելիքների

հաղորդունը ներպետական և միջազգային համակարգերում: Նման կրթությունը պետք է ունենա հետևողական և համակարգված բնույթ և իրականացվի ինչպես նախաժառանգական, այնպես էլ ծառայողական վերապատրաստումների շրջանակներում:

- Մարդու իրավունքների կրթությունը պետք է լինի բացարձակ առաջնահերթություն բոլոր քաղաքացիական ծառայողների համար՝ ընդգրկվելով քաղաքացիական ծառայողների կանոնավոր վերապատրաստման ծրագրում:
- Բանակում, ներքին զորքերում, զինվորական տարբեր կառույցներում անհրաժեշտ է կազմակերպել դասընթացներ մարդու իրավունքների և մարդասիրական իրավունքի գծով:
- Այլ մասնագետների համար, ինպիսիք են օրինակ՝ լրագրողները, իրավաբանները, բժիշկները և ուրիշ մասնագիտական խմբերի ներկայացուցիչներ, մարդու իրավունքների հիմնական կրթությունը պետք է ներառված լինի մասնագիտական կրթական ծրագրերի մեջ, և վերապատրաստման դասընթացներ պետք է անցկացվեն արդեն աշխատող մասնագետների համար:
- Հայաստանում աստիճանաբար ձևավորել հետազոտությունների առաջարկների վերանայմամբ զբաղվող ինստիտուցիոնալ հանձնաժողովներ, որպեսզի կանխվեն մարդու իրավունքների հնարավոր խախտումներն այնպիսի հետազոտությունների և ուսումնասիրությունների ընթացքում, որոնց ուսումնասիրության առարկան մարդիկ են:

Մարդու իրավունքների կրթությունը խոցելի խմբերի համար

Խոցելի խմբերի համար մարդու իրավունքների կրթական ծրագրերը շատ ավելի ավելի սակավաթիվ են, քան մասնագիտական խմբերի ծրագրերը, և գլխավորապես իրականացվել են հասարակական գիտակցությունը բարձրացնող միջոցառումների ձևով, որոնք կազմակերպել են ՀԿ-ները սահմանափակ ֆինանսական միջոցներով՝ տրամադրված հայաստանյան դոնոր կազմակերպությունների և ՄԱԿ-ի գործակալությունների կողմից:

Սուս մի քանի կազմակերպություններ են մարդու իրավունքների շարունակական դասընթացներ և վերապատրաստում առաջարկում մասնակիցների փոքրաթիվ խմբերի համար: Հիշատակության արժանի դասընթացներից է 2001 թվականից երիտասարդության համար գործող քաղաքացիական կրթության վեցշաբաթյա դասընթացը՝ կազմակերպված Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտի կողմից¹³⁵: Ծրագիրը ֆինանսավորվել է «Օքսֆամի» և «Նովիբի» կողմից, նպատակն է երիտասարդության իրազեկության բարձրացումը մարդու իրավունքների, ժողովրդավարական կառավարման, սոցիալական արդարության բնագավառներում: Համալսարանական կրթությամբ կանանց ասոցիացիան¹³⁶

¹³⁵ Տես ՄԻԺ վեբկայքը www.idhr.am

¹³⁶ Ավելի մանրամասն տեղեկություններ կարելի է ստանալ հետևյալ ինտերնետային հասցեից՝ <http://www.zenskestudie.edu.yu/wgsact/armenia/ar-awue.html>

1997-1999 թթ. Երևանից դուրս ապրող կանանց համար վարում էր ութշաբաթյա դասընթաց կանանց և մարդու իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմների վերաբերյալ:

Այս ծրագրերին զուգընթաց մարդու իրավունքների կրթության և իրազեկության բարձրացման մի շարք միջոցառումներ են իրականացվել, այդ թվում 2002 թ. ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի կողմից ֆինանսավորված և Մարդու իրավունքների ու ժողովրդավարության ազգային կենտրոնի կողմից իրականացված երեխաների իրավունքների իրազեկության քարոզարշավը՝ ընտրված դպրոցների 5-10-րդ դասարանների աշակերտների շրջանում, ինչպես նաև Հայաստանի փախստականների համար թրաֆիքինգ վերաբերյալ իրազեկության բարձրացման արշավը՝ ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի հայաստանյան գրասենյակի, Միացյալ Թագավորության դեսպանատան հովանավորությամբ և իրականացված «Առաքելություն Հայաստան»¹³⁷ և «Ա. Դ. Սախարովի անվան մարդու իրավունքների հայկական կենտրոն» ՀԿ-ների կողմից:

2004 թվականին Հայաստանի հելսինկյան կոմիտեն Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղի և Եվրոհանձնաժողովի կողմից ֆինանսավորված «Գիտելիքից՝ գործողություն» ծրագիր է իրականացրել, որի նպատակն է լայն հասարակությանը հաղորդել մարդու իրավունքների վերաբերյալ հիմնարար գիտելիքներ: Նպատակային խմբերի 266 մասնակիցների շարքում ներգրավվել են էթնիկ փոքրամասնություններն ու սոցիալապես անապահով խավերը: Սեմինարների ավարտին Հելսինկյան կոմիտեն հարցում է իրականացրել մասնակիցների շրջանում, և արդյունքում համեմատության եզրեր չի գտել նախկին սեմինարներին նրանց մասնակցության արդյունքում ձեռք բերված (հարցվողների 33 տոկոսը նախկինում մասնակցել են մարդու իրավունքների վերաբերյալ այլ սեմինարների) և ներկա գիտելիքների միջև:

ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը մարզերում տարեկան մի քանի անգամ հանդիպումներ է կազմակերպում տարբեր խմբերի, այդ թվում հաշմանդամների, տարեցների, գործազուրկների և սոցիալապես անապահով խավերի հետ՝ բարձրացնելու համար նրանց իրազեկությունը իրենց իրավունքների և դրանց պաշտպանության մեխանիզմների վերաբերյալ:

Խոցելի խմբերին ուղղված մարդու իրավունքների կրթության ծրագրերի զննահատում

Խոցելի խմբերին ուղղված մարդու իրավունքների կրթության շատ քիչ ծրագրեր են իրականացվել, որոնք գլխավորապես ընդգրկել են կանանց, երեխաներին և փախստականներին: Մարդու իրավունքների կրթության գրեթե ոչ մի ծրագիր չի իրականացվել տարեցների, ՉԻԱՀ-ով վարակվածների (վերջինների համար նախատեսված ծրագրերն ունենում են գործնական ուղղվածություն, ինչպես ծառայությունների և անանուն հեռախոսագծերի մատուցումը) և հաշմանդամների համար (հաշմանդամ անձանց ուղղված ծրագրերը նույնպես

¹³⁷ «Առաքելություն Հայաստանը» մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող ամենակապիվ ՀԿ-ներից է: Մանրամասն տես՝ www.mission.am

գործնական են, կան մի շարք արդյունավետ գործող ՀԿ-ներ¹³⁸, որոնք իրական օգնություն են ցույց տալիս հաշմանդամներին և հնարավորություններ ստեղծում հասարակության մեջ ներգրավվելու համար):

Հարցազրույցների ընթացքում մի քանի մասնագետներ նշել են. «Ավելի հեշտ է օգնել և օժանդակել խոցելի խմբերին, քան նրանց պատմել իրենց իրավունքների մասին»: Որոշ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, որոնք մարդու իրավունքների իրազեկության բարձրացման միջոցառումներ են կազմակերպել խոցելի խմբերի համար, բացատրել են, որ բարձր իրազեկությունը ծնում է բարձր պահանջներ:

խոցելի խմբերի հետ աշխատելիս՝ իրենց իսկ իրավունքների վերաբերյալ գիտելիքները բարձրացնելու համար, չպետք է մոռանալ նրանց խոցելիությունը: Կարծում են, այս առաջադրանքում հոգեբաններն էլ պետք է ներգրավվեն:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական ՀԿ

Փախստականները խնդրահարույց մասնակիցներ են. նրանք խրված են հոգսերի մեջ, ավելի շատ սոցիալ-տնտեսական օժանդակություն են ակնկալում, ուստի յուրաքանչյուր հանդիպում ավարտվում է փաստարկներով ու պահանջներով: Շատ դժվար է խոցելի խմբերի իրազեկությունը բարձրացնելը, այն պետք է արվի խիստ նրբանկատ ձևով:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի հայաստանյան գրասենյակ

Մի շարք հարցվողներ փաստում են, որ Հայաստանում ամենախոցելի խմբերը սոցիալապես անապահով մարդիկ են, նաև ծայրահեղ աղքատները, որոնք ոչ միայն զրկված են իրենց հիմնական պահանջումները բավարարելու միջոցներից, այլև տեղեկատվություն և կրթություն ստանալու իրավունքներից: Մյուսները այնպիսի խոցելի խմբեր են մատնացույց արել, ինչպիսիք են գյուղական բնակչությունը, գիշերօթիկ դպրոցների սաները, ծնողազուրկները, կալանավորները և հոգեկան խանգարումներ ունեցողները:

Ես առանձնահատուկ խոցելի խումբ եմ համարում Հայաստանի հեռավոր, լեռնային գյուղերում ապրող մարդկանց, որոնք զրկված են տեղեկատվություն ստանալու իրավունքից և ինտերնետից: Նրանք ավելի վատթար վիճակում են, քան Ռոբինզոն Կրուզոն: Նրանք անիրազեկ են:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Առաջարկություններ

- Ակնհայտ է, որ խոցելի խմբերի մարդու իրավունքների կրթությանն առնչվող խնդիրները առանձնահատուկ վերաբերմունք ու նրբանկատություն են

¹³⁸ Օրինակ՝ «Հուլյսի կամուրջ», «Աստղիկ», «Փյունիկ» և այլ ՀԿ-ներ:

պահանջում, սակայն դրանք չպետք է խանգարեն՝ իրազեկելու այդ խմբերին իրենց իրավունքների մասին, և, որ ամենակարևորն է, տեղեկացնել այդ իրավունքները պահանջելու գործնական, իրավական, վարչական և դատական մեխանիզմներին:

- Խոցելի խմբերի իրավունքները պետք է ամրագրվեն ազգային օրենսդրությունում և ներառեն պաշտպանության երաշխավորված մեխանիզմներ:

Մարդու իրավունքների կրթությունը լայն հասարակության համար

Հայաստանում մարդու իրավունքների վերաբերյալ լայն հասարակության իրազեկության քարոզարշավները հիմնականում իրականացվել են լրատվական հայտարարությունների, տեղեկատվական թերթիկների ու բրոշյուրների, ֆիլմաշարերի, հեռուստառադիոհաղորդումների, ֆիլմային փառատոների, թեժ հեռախոսագծերի, ինտերնետի և մարդու իրավունքների հիմնական փաստաթղթերի թարգմանության, տպագրման ու տարածման միջոցով:

ԵԱՀԿ ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակը աջակցել է մի կարևոր նախագծի, որը ներառում է մարդու իրավունքների տարբեր հայեցակետերի վերաբերյալ 22 ֆիլմի և թոք-շոուի արտադրություն՝ ցուցադրելու համար Հայաստանի հանրային հեռուստաընկերության ալիքով՝ Հ1-ով, նաև Հ2-ով և հայաստանյան տարբեր քաղաքների տեղական հեռուստաընկերությունների ալիքներով: Նախագիծը սկսվել է 1999 թ. և դեռևս ընթացքի մեջ է: Թեմաները վերաբերում են կալանավորների, զինվորների, կանանց, երեխաների, բանտարկյալների, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին, ինչպես նաև մարդկանց առևտրին: ԵԱՀԿ-ն նաև երևանում ու մարզերում հասարակական հանդիպումներ է կազմակերպել մասնագետների մասնակցությամբ, որոնք պատասխանել են հարցերին: ԵԱՀԿ-ի ֆիլմաշարերը ապացուցել են իրենց կարևոր նշանակությունը մարդու իրավունքների կրթությամբ զբաղվող այլ կազմակերպությունների կողմից շարունակական գործածության համար¹³⁹:

2004-2006 թթ. ՄԱԶԾ-ի «Մարդկանց առևտրի դեմ պայքարի ծրագիր. Օժանդակություն հզորությունների զարգացմանը և աջակցություն տուժյալներին»¹⁴⁰ շրջանակների բաղադրամասերից մեկը համազգային հասարակական իրազեկության արշավների և վերապատրաստման նախաձեռնությունների իրականացումն էր: Նախագծի իրականացնողներից մեկը՝ Միավորված մեթոդիստների օգնության կոմիտեն, ի լրումն այլ ծառայությունների, ստեղծել է ինտերնետային էջ¹⁴¹ և հեռախոսային ծառայություն մարդկանց առևտրի վերաբերյալ¹⁴²:

2005 թվականին ՄԱԶԾ-ի մեկ այլ՝ «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագրի» շրջանակներում ստեղծվել և

¹³⁹ ՀԿ-ների շատ ներկայացուցիչներ նշում են, որ օգտագործել են ԵԱՀԿ-ի ֆիլմերը իրենց դասընթացների ընթացքում

¹⁴⁰ Նախագիծը սկսվել է 2004-ի մարտին և կավարտվի 2006-ի մարտին:

¹⁴¹ www.antitrafficking.am

¹⁴² Մանրամասն տես «ԱՄՔՈՐ»-ի կայքում, <http://www.amcor.am/traffic.htm>

տպագրվել է տեղեկատվական պաստառ և գրքույկ,¹⁴³ նաև Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինտերնետային էջ է բացվել¹⁴⁴: 2004 թվականին ՄԱԶԾ/ Չայաստանը աջակցել է նաև երկու ՉԿ-ի՝ «Լիզա» հիմնադրամին և «Art Film Gallery»-ին՝ նախաձեռնելու կանանց և գենդերային հարցերին նվիրված առաջին միջազգային կինոփառատոնը:

1996-ին Չայաստանի ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամը ձեռնարկել է երեխաների իրավունքներին նվիրված հեռուստառադիոշարք, որը հեռարձակվել է Չայաստանի հանրային, Չ 2, «Չայրենիք» հեռուստաալիքներով, նաև Չայաստանի հանրային և «Վան» ռադիոկայաններով: ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամը նաև պաստառ^o է տպագրել երեխաների իրավունքների վերաբերյալ:¹⁴⁵

Չայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնը մարդու իրավունքների գրադարանների միասնական ցանց է հիմնել Վանաձորում, Զրազդանում, Դիլիջանում, Արտաշատում և Գավառում, որում գործում են գրականության և տեղեկատվության էլեկտրոնային ու փոստային համակարգեր: Գրադարանային ցանցն ունի ավելի քան 3800 անուն, 12 000 կտոր հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն գիրք ու ամսագիր և մոտ 800 մշտական ընթերցողներ Չայաստանի բոլոր շրջաններից¹⁴⁶: 1996 թ. սկիզբ առած նախագծին աջակցել են 50 միջազգային կազմակերպություններ և օտարերկրյա կառավարություններ:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի շրջանակներում բազմաթիվ կազմակերպություններ թարգմանել և տարածել են մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային և եվրոպական հիմնական փաստաթղթերը (ամբողջական ցուցակը տես Հավելված Բ-ում):

Լայն հասարակության համար մարդու իրավունքների կրթության գնահատում

ԹՀՀԿ-ն ծավալուն հարցազրույցների ընթացքում խնդրել է մարդու իրավունքների փորձագետներին, միջազգային դոնոր և միջկառավարական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, տեղական ՉԿ-ներին ու կառավարական պաշտոնյաներին, ինչպես նաև նպատակային խմբային քննարկումների մասնակից մարդու իրավունքների ուսուցիչներին ու շահառուներին գնահատել և իրենց տեսակետը հայտնել հայերեն և հայ հանրությանը մատչելի մարդու իրավունքների պաշտպանության փաստաթղթերի ու այլ նյութերի վերաբերյալ:

Հարցվածներից շատերը համոզված են, որ Չայաստանում լայն հասարակության համար նախատեսված մարդու իրավունքների մասին նյութերի լուրջ պակաս կա, եղած նյութերն էլ շատերին մատչելի չեն: Հարցվողները նաև նշել են, որ գոյություն ունեցող տեղեկատվությունը գրված չէ պարզ և ըմբռնելի լեզվով՝ մեկնաբանություններով և բացատրություններով:

¹⁴³ Տպագրվել է 2000 օրինակ պաստառ և 6000 օրինակ գրքույկ:

¹⁴⁴ www.ombuds.am

¹⁴⁵ Ըստ Չայաստանում ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի ներկայացուցչի՝ պաստառի 17 000 օրինակ տպագրվել և առաքվել է բոլոր դպրոցներին:

¹⁴⁶ Մանրամասն տես՝ ՀՍԻԿ-ի կայքը. www.acrpc.am

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ մատչելի լեզվով ոչ մի նյութ չկա լայն հասարակության համար:

Մարդու իրավունքների հայկական ՅԿ

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ նյութերը բավարար չեն, պակասը զգալի է հատկապես մարզերում: Բացի այդ, մասնագետներ կան, որոնք առանց մարդու իրավունքների հասկացությունը հասկանալու, մարդու իրավունքների վերաբերյալ զրքեր և հողվածներ են հեղինակում:

Մարդու իրավունքների հայկական ՅԿ

Մարդու իրավունքների բոլոր փաստաթղթերը թարգմանված են Հայաստանում, բայց մեծ մասամբ մատչելի չեն հասարակությանը:

Միջազգային կազմակերպություն

Շատ հարցվողներ, ներառյալ Երևանից դուրս գտնվող մարդու իրավունքների ուսուցիչները, նշել են, որ մարդու իրավունքների վերաբերյալ տեղեկատվության և նյութերի պակասը ակնառու է հատկապես գյուղերում: Հարցվողների շրջանում նաև կարծիք կար, որ խնդիրը ոչ այնքան նյութերի սակավությունն է, որքան հասարակության՝ դրանցից օգտվելու ցանկությունը:

Մարդու իրավունքների մասին ոչ մի ինֆորմացիա չկա: Մենք չունենք մասնագիտացված, մատչելի ամսագրեր, համակարգչային ցանցերը զարգացած չեն, չկա ոչ մի անկախ հետազոտություն: Օրինակ՝ Ադրբեյջանի գիտությունների ակադեմիային կից գործում է գիտահետազոտական ինստիտուտ: Մենք նման բան չունենք: Բացի այդ, Հայաստանում չկա որևէ ինստիտուտ, որ պատասխանատու լիներ ընդունված ազգային օրենսդրության և վավերացված միջազգային փաստաթղթերի տարածման համար, դա բավական թանկ հաճույք է, եթե նույնիսկ գտնեք օրենքներն ու հրամանագրերը, դրանց մեկնաբանություններ գոյություն չունեն...

...Մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակի բյուջեով գումարներ չեն նախատեսվում մարդու իրավունքների կրթության և հետազոտության համար, որի ծրագրային մասը պետք է ֆինանսավորվի դոնոր կազմակերպությունների կողմից, սահմանադրական բարեփոխումներից հետո, երբ պարզվի՝ ինչ դուրս կգա մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտից:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Մի շարք մասնագետներ նշել են, որ շատ ավելի օգտակար ու արդյունավետ կլիներ ավելի շատ հեռուստատեսային հաղորդումներ հեռարձակել մարդու իրավունքների վերաբերյալ: Գրեթե բոլորը հիշատակել են «Իմ իրավունքը»՝ իբրև նման հաղորդաշարի հաջողված օրինակ՝ ուղղված լայն հասարակության իրավական գիտելիքների բարձրացմանը:

Այս ուսումնասիրության համար հավաքվել և վերլուծվել է մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային և եվրոպական փաստաթղթերի ռուսաց կամ հայոց լեզվով պարզեցված տարբերակների մեծ մասը: Մարդու

իրավունքների հիմնարար փաստաթղթերի պարզեցված տարբերակներ գոյություն չունեն, բացառությամբ Երեխաների իրավունքների մասին կոնվենցիայի¹⁴⁷ և «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքի, որն ուղեկցվում է մեկնաբանություններով¹⁴⁸:

Հետևողական ջանքեր են գործադրվել՝ գտնելու Հայաստանի կառավարության կողմից միջազգային և եվրոպական պայմանագրային մարմիններին ներկայացված զեկուլցների, նաև դրանց կապակցությամբ առաջարկությունների ու եզրափակիչ դիտողությունների թարգմանված տարբերակները, սակայն ապարդյուն, այդ նյութերի հայերեն տարբերակներ գոյություն չունեն:

Հայաստանում մարդու իրավունքների վերաբերյալ վերջերս անցկացված համազգային հարցումը, ի լրումն այլ բացահայտումների, ցույց տվեց, որ մարդու իրավունքների վերաբերյալ տեղեկատվության ձեռքբերման ամենատարածված աղբյուրը, մասնավորապես գյուղական վայրերում, հեռուստատեսությունն է՝ հիմնականում Հայաստանի հանրային հեռուստատեսությունը¹⁴⁹:

Մարդու իրավունքների ուսուցիչների հետ նպատակային խմբային քննարկումները ցույց են տվել, որ ուսուցիչները հեռուստատեսությունը համարում են մարդու իրավունքների վերաբերյալ նորություններ ստանալու ամենամատչելի միջոցը: Գրեթե բոլոր պատասխանողները նշել են, որ «Իմ իրավունքը» հեռուստատեսային հաղորդումը լայն ընդգրկում ունի հասարակության շրջանում, և իրավական ու մարդու իրավունքների գիտելիքների օգտակար աղբյուր է:

Առաջարկություններ

- Անհրաժեշտ է ստեղծել տարբեր ձևաչափերով, բարձր որակի հեռուստատեսային հաղորդումներ, որոնք հնարավորություն ընձեռեն բարձրացնելու հասարակության իրազեկության մակարդակը մարդու իրավունքների ոլորտում:
- Մարդու իրավունքների եվրոպական և միջազգային կարևոր փաստաթղթերի պարզեցված տարբերակների տպագրությունը, ինչպես նաև Հայաստանի կառավարության կողմից միջազգային և եվրոպական պայմանագրային մարմիններին ներկայացված զեկուլցազրերը, Մարդու իրավունքների կոմիտեի և տարբեր պայմանագրային մարմինների կողմից Հայաստանին հասցեագրված եզրափակիչ դիտողություններն ու առաջարկությունները պետք է լինեն բոլոր հանրային գրադարաններում՝ դրանց առկայության մասին տեղեկացնող ազդագրերով հանդերձ:

¹⁴⁷ ՅՈՒՆԻՍԵՖ/Հայաստանը ձեռնարկել է հռչակագրի պարզեցված, նկարագարող տարբերակի տպագրությունը՝ պաստառի և բրոշյուրի տեսքով:

¹⁴⁸ Այվազյան Վ. ՀՀ օրենքը «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին»՝ մեկնաբանություններով: Երևան, 2004: ՄԱԶԾ-ի Հայաստանի գրասենյակի «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագրի» շրջանակներում:

¹⁴⁹ Դանիելյան Լ. Ինչ գիտենք մենք մարդու իրավունքների մասին: 2004թ. համազգային հարցում՝ Հայաստանում / ՄԱԿ-ի Ձարգացման ծրագիր: Երևան, 2005:

- Մարդու իրավունքների իրազեկության նոր արշավ սկսելու գերազանց միջոց կլիներ հեռուստաբանավեճերի կազմակերպումը նոր սահմանադրության համապատասխան բաժինների վերաբերյալ:

Մարդու իրավունքների կրթությանն ուղղված ֆինանսական և կազմակերպական աջակցությունը Հայաստանում

Միջազգային խոշոր դոնոր կազմակերպությունները, միջկառավարական կազմակերպությունները, միջազգային և տեղական ՀԿ-ներն ու կառավարական հիմնարկները, որոնք այս տասնամյակի ընթացքում աջակցել են մարդու իրավունքների կրթությանը, առանձնացվել են գնահատման համար (այդ կազմակերպությունների ցուցակը տես հավելված Ե-ում):

Փորձ է արվել որոշելու մարդու իրավունքների կրթության ֆինանսական աջակցության ընդհանուր մակարդակը, սակայն նման տեղեկատվությունը մատչելի չէ, քանի որ մարդու իրավունքների կրթությունը հիմնականում ավելի մեծ ծրագրի մի բաղադրամասն է¹⁵⁰:

Բավական դժվար էր տեղեկատվություն ստանալ մարդու իրավունքների կրթությանը ցույց տրված պետական ֆինանսական օժանդակության չափերի վերաբերյալ: Պետական բյուջեն մարդու իրավունքների կրթության համար առանձին հատկացում չունի, այդ ուղորտի գլխավոր ծրագրերը հովանավորվել են միջազգային նվիրատվությունների կամ վարկերի միջոցով¹⁵¹:

Մարդու իրավունքների կրթության և իրազեկության բարձրացմանը միտված պետական ֆինանսավորման վերաբերյալ ձեռք բերված հիմնական տեղեկությունները հետևյալն են. առաջինը կապված է Երեխաների իրավունքների ՀՀ ազգային ծրագրի կատարման ժամանակացույցի հետ (2004-2015 թթ.)¹⁵², որը, 2005-ից սկսած, տարեկան 2,9 միլիոն դրամի¹⁵³ ծախս է ապահովում: Այդ մասնաբաժինը Սահմանադրական դատարանի և Ազգային ժողովի՝ երիտասարդության իրավունքների ճանաչմանը նվիրված կրթական ծրագրի համար է: Երկրորդը ֆինանսավորվում է վարչապետի 199-Ա 2005թ. հրամանագրով, ըստ որի՝ պետական բյուջեից 2,7 միլիոն դրամ է հատկացվում մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակի և ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամի մոսկովյան գրասենյակի կողմից կազմակերպվելիք «Հանուն հանդուրժողականության և ընդդեմ ռասիզմի ու քսենոֆոբիայի» միջազգային համաժողովին: Ծավալուն հարցազրույցների ընթացքում հարցվողները փորձել են գնահատել միջազգային դոնոր կազմակերպությունների, կառավարության և

¹⁵⁰ Օրինակ՝ Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամը մի շարք ՀԿ-ների փոքրիկ դրամաշնորհներ է հատկացրել մարդու իրավունքների կրթության համար: Տեղեկատվություն կարելի է ձեռք բերել դրամաշնորհի տվյալների բազայից՝ www.osi.am/grant-list.asp, կամ Բաց հասարակության ինստիտուտի հիմնադրամի տարեկան զեկույցներից. 2004-ին մոտ 140 հազար ԱՄՆ դոլար է տրամադրվել 8 կազմակերպությունների՝ մարդու իրավունքների կրթության և իրազեկության բարձրացման ծրագրերի համար:

¹⁵¹ Օրինակ՝ միջնակարգ ավագ դպրոցի «Մարդու իրավունքներ» և «Քաղաքացիական կրթություն» դասագրքերի հրատարակումը ֆինանսավորվել է Համաշխարհային բանկի կողմից, նշված առարկաների ուսուցիչների վերապատրաստումը՝ իրականացված «Պատանեկան նվաճումների» կողմից, հովանավորել է ԱՄՆ ՄՁԳ-ն: Ոչ Համաշխարհային բանկը, ոչ էլ ԱՄՆ ՄՁԳ-ն ի վիճակի չէին տրամադրելու բյուջետային տեղեկատվություն այս ծրագրերի վերաբերյալ:

¹⁵² ՀՀ կառավարության #1745 N, 2003 հրամանագիր:

¹⁵³ Դոլարի փոխարժեքը հայկական դրամով ներկայումս կազմում է մոտավարապես 450 ՀՀ դրամ:

տեղական ՅԿ-ների գործունեության և քաղաքականության արդյունավետությունն ու օժանդակության ընդհանուր մակարդակը, ինչպես նաև ուղիներ առաջարկել մարդու իրավունքների կրթության ֆինանսավորման գործում դրանց արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Գրեթե բոլոր պատասխանողներն այն կարծիքին էին, որ միջազգային դոնոր ու միջկառավարական կազմակերպությունները արժեքավոր ներդրում են ունեցել Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության համար՝ մատուցելով իրենց փորձագիտական ու նյութական օժանդակությունը:

Հայաստանի տարբեր կառավարական հիմնարկներ ներկայացնող հարցվողները շեշտել են, որ այդ կազմակերպությունները ավելի սերտորեն պետք է համագործակցեն կենտրոնական իշխանությունների հետ՝ մարդու իրավունքների կրթության ծրագրերի արդյունավետ իրականացումը ապահովելու համար, նաև պետք է ավելի անմիջականորեն հսկեն ու ստուգեն ֆինանսավորվող ՅԿ-ների գործունեությունը:

Ավելին, մարդու իրավունքների պաշտպանության ՅԿ-ների ներկայացուցիչները առաջարկեցին, որ միջազգային դոնոր և միջկառավարական կազմակերպությունները հաշվի առնեն տեղական ազգային առանձնահատկությունները և ավելի շատ տեղական մասնագետներ ներգրավեն՝ զարգացնելու և իրականացնելու համար մարդու իրավունքների կրթության նախագծերը: Այդ շահառուներից ոմանք բողոքեցին, որ դրամաշնորհների տրամադրումը միշտ չէ, որ հրապարակայնորեն է արվում, դրամաշնորհները տրվում են քաղաքականացված ՅԿ-ներին: Մյուսներն էլ խորհուրդ տվեցին միջազգային դոնոր հանրությանը լուրջ վերահսկողական գործառույթ իրականացնել իրենց ֆինանսավորման նկատմամբ:

Միջազգային կազմակերպությունները բացառիկ դեր ունեն իրավագիտակցության բարձրացման, ՅԿ-ների վերապատրաստման և կառավարության ու ՅԿ-ների երկխոսությանն օժանդակելու գործում:

.... Դժբախտաբար ոչ բոլոր դեպքերում է դրամաշնորհների տրամադրումը հիմնված անկողմնակալ սկզբունքների վրա:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական ՅԿ

Շատ միջազգային կազմակերպություններ հետևողական չեն: Օրինակ՝ դրամաշնորհները լավ կազմակերպված, փոքրաթիվ ՅԿ-ներին տրամադրելու փոխարեն տրամադրում են այնպիսի ՅԿ-ների, որոնք որոշակի գործունեություն ծավալելու համար սկսնակներ են և ոչ մի գաղափար չունեն անհրաժեշտ մեթոդների և ուղիների մասին:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական ՅԿ

Մարդու իրավունքների կրթության գործում ՅԿ-ների դերի վերաբերյալ կարծիքները հակասական էին. կառավարության ներկայացուցիչները հիմնականում բացասական վերաբերմունք էին արտահայտում՝ շատ ՅԿ-ների համարելով պարզապես «գրանտակերներ», որոնք հոգ չեն տանում նախագծի վերջնարդյունքի մասին, իսկ միջազգային կազմակերպությունները շեշտում էին տարբեր ՅԿ-ների նշանակալից ավանդը Հայաստանում մարդու իրավունքների կրթության գործում: Կառավարության պաշտոնյաները նաև շեշտեցին, որ ՅԿ-ները ավելի շատ պետք է համագործակցեն կառավարության հետ:

Երբ ՀԿ-ների ներկայացուցիչներին խնդրում էին գնահատել ՀԿ-ների գործունեությունը, որպես կանոն, նրանք սկսում էին քննադատել ու վատաբանել ուրիշ կազմակերպությունների: Միևնույն ոլորտում գործող ՀԿ-ները համարվում են մրցակիցներ: Շատ քիչ ՀԿ-ներ են գնահատանքով արտահայտվում մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում այլ ՀԿ-ների աշխատանքի վերաբերյալ:

Հայաստանում գործում են 3.500 ՀԿ-ներ, որոնց տասը տոկոսն է մշտապես աշխատում, մնացածը գործում են միայն դրամաշնորհի ստանալու համար, հաջողության դեպքում նրանք պատրաստ են իրականացնել ցանկացած ծրագիր ցանկացած ոլորտում: ՀԿ-ների հիմնական զանգվածը երևանում է, ՀԿ-ները չունեն մասնաճյուղեր մարզերում և չունեն նեղ մասնագիտացում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական ՀԿ

Շատ քիչ լավ կազմակերպված, լուրջ ՀԿ-ներ կան, նրանցից շատերը ծանաչում և հեղինակություն չունեն, նրանց ծրագրերը փոքրամասշտաբ են: Խնդիր է նաև ՀԿ-երի՝ երևանում կենտրոնացվածությունը:

Ազգային ժողով

Նույնիսկ եթե իշխանությունները որևէ բան են անում մարդու իրավունքների կրթության ոլորտում, դա այնքան աննշան է, որ ես չեմ էլ նկատել:

ՀՀ ռազմական ոստիկանություն

Ես միայն մի քանի դեպք կարող եմ հիշել, երբ մարդու իրավունքների կրթության և իրազեկության բարձրացման միջոցառումները կազմակերպվել են պետական հիմնարկությունների կողմից, այն էլ միայն միջազգային կազմակերպությունների ճնշմամբ կամ ինչ-որ ֆինանսական ռեսուրսներ հայթայթելու նպատակով:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական ՀԿ

Այն փաստը, որ մարդու իրավունքները դարձել են դպրոցների պետական դասացուցակի մի մասը, արդեն իսկ ողջունելի է, դա ցույց է տալիս մեր ճկունությունը, չնայած շատ հավանական է, որ այդ քաղաքականությունը պարզապես մեզ հատուկ միմիկրիայի ունակության օրհանակ է, այնուհանդերձ ես շատ դրական եմ տրամադրված դրա նկատմամբ: Չնայած պետությունը դեռևս շատ անելիքներ ունի մարդու իրավունքների կրթության բնագավառում:

Կառավարության մարդու իրավունքների գծով փորձագետ

Կարծում եմ, որ մարդու իրավունքների կրթության և հասարակական իրազեկության բարձրացման բնագավառում ոչ մի նպատակաուղղված քաղաքականություն չկա. այս ոլորտում կառավարության գործունեությունը խոսքից այն կողմ չի անցնում:

Կրթության ոլորտի պաշտոնյա

Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիրը և համանման ուրիշ ծրագրեր

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակի շրջանակներում անդամ պետությունները պարտավորվել են ստեղծել Մարդու իրավունքների կրթության ազգային կոմիտե, որն ուղղակիորեն պատասխանատու լինի Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրի մշակման համար¹⁵⁴: Հայաստանը Մարդու իրավունքների կրթության ազգային կոմիտե չունի:

ԹՀՀԿ-ն փորձել է կապվել կառավարության բոլոր հնարավոր գերատեսչությունների հետ (ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի կողմից տրամադրված ուղեցույցի համաձայն՝ կոմիտեի ստեղծման նախաձեռնությունը պետք է ստանձնի կառավարության համապատասխան ճյուղը կամ գերատեսչությունը)¹⁵⁵ և տեղեկություններ է քաղել բոլոր շահագրգիռ անձանց հետ արված ծավալուն հարցազրույցներից: Բոլոր պատասխաններից երևում է, որ ոչ ոք տեղյակ չէ նման կոմիտեի ստեղծման մասին: ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի վեբ կայքի հղումը, որը նկարագրում է Տասնամյակի շրջանակներում իրականացվող միջոցառումները, մատնանշում է Հայաստանում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հանձնաժողովը և ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը՝ որպես այդ միջոցառումները համակարգող հիմնական հաստատություններ¹⁵⁶: Սակայն ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ազգային հանձնաժողովի ներկայացուցչի հետ անցկացված ընդարձակ հարցազրույցի ժամանակ նա նշեց, որ տեղյակ չէ Մարդու իրավունքների կրթության հայաստանյան կոմիտեի մասին, և մարդու իրավունքների կրթությունը՝ որպես այդպիսին, հանձնաժողովի գործունեության առարկան չէ: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը մատչելի չէր հարցազրույցի համար:

Հիմնական տեղեկացված անձինք ոչ միայն չէին լսել Մարդու իրավունքների կրթության հայաստանյան կոմիտեի մասին, այլև չգիտեին, թե կառավարական որ հաստատությունն է պատասխանատու Հայաստանում մարդու իրավունքների միջոցառումներն իրականացնելու համար: Ոմանք ենթադրում էին, որ հավանաբար դա կա՛ն կրթության և գիտության նախարարությունն է, կա՛ն մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակը:

ԹՀՀԿ-ն նման պատասխաններ ստացել էր Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրի առկայության մասին հարցնելիս: Մարդու իրավունքների ոլորտի մի ՀԿ-ի՝ Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի ներկայացուցչի տեղեկացմամբ, 1998 և 1999 թթ. փորձեր են արվել մշակելու Մարդու իրավունքների միջոցառումների ազգային ծրագիր և ստեղծելու կոմիտե՝ ծրագրի իրականացումը վերահսկելու համար: Միջոցառումների ծրագրի մշակումը քննարկելու նպատակով ՄԱԶԾ-ի օժանդակությամբ երեք քննարկումներ են կազմակերպվել Վանաձորում, Գյումրիում և Երևանում: Այդ քննարկումներին մասնակցել են մարդու իրավունքների տեղական և միջազգային փորձագետներ, ՀԿ-ների ներկայացուցիչներ, կառավարական պաշտոնյաներ, միջազգային դոնոր հանրության անդամներ և

¹⁵⁴ Տես 6-րդ հղումը:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

¹⁵⁶ <http://www.unhcr.ch/hredu.nsf/GENFSEn?OpenFrameSet>

դիվանագետներ¹⁵⁷: Արդյունքում սահմանվել են երեք գերակայություններ. մարդու իրավունքների կրթություն, օրենքի հզորացում և օրենսդրության վերանայում¹⁵⁸:

2001թ. ՄԱԶԾ-ի հայաստանյան գրասենյակի մարդու իրավունքների մասնագետ դր. Կունիո Մանուլվը պատրաստել է Մարդու իրավունքների ազգային միջոցառումների ծրագրի փաստաթղթի նախագիծը: Այդ փաստաթուղթը, որը բովանդակում է մարդու իրավունքների միջոցառումների ծրագիրը¹⁵⁹, հիմնված է Բուլղարիայում և Արևելյան Եվրոպայի այլ երկրներում հաջողությամբ իրականացված քաղաքականությունների վրա: Այն ներառում է Հայաստանի մարդու իրավունքների իրավիճակի ընդհանուր նկարագրությունը և Հայաստանի մարդու իրավունքների ապագա ծրագրի համար նախատեսված մանրամասն նկարագրությունը, որն անդրադառնում է գործառույթներին, ռազմավարություններին, իրականացնող հաստատություններին և կառուցվածքին: Ծրագիրն անդրադառնում է ընդհանուր քաղաքական, քաղաքացիական, հասարակական, տնտեսական և մշակութային իրավունքներին և հատուկ ուշորտներին, որոնք պետք է խթանվեն, պաշտպանվեն և երաշխավորվեն ՀՀ կառավարության կողմից: Այն նաև սահմանում է հանձնարարականներ համակարգման ազգային վարչություն (ՀԱՎ) ստեղծելու համար, որի նպատակը կլինի իրականացնել Մարդու իրավունքների միջոցառումների ծրագիրը: Արդարադատության նախարարը պետք է լինի վարչության նախագահը և ստեղծի Մարդու իրավունքների փաստաթղթերի ազգային կենտրոն, որը ներկայացնի մարդու իրավունքների փաստաթղթերը կառավարության մարմիններին և մարդու իրավունքների իրավական փաստաթղթերի թարգմանությամբ զբաղվող հաստատություններին: Ֆինանսների նախարարը պետք է ծրագրի իրականացման համար ստեղծի ազգային հիմնադրամ: ՀԱՎ-ի անդամները կլինեն փոխնախարարներ, որոնք կնախագահեն փորձագետներից կազմված հանձնաժողովները՝ հատուկ ուշորտների միջոցառումները համակարգելու համար: Ծրագիրը նաև սահմանում է ՄԱԿ-ի և այլ միջազգային կազմակերպությունների դերը դրա իրականացման մեջ: Սակայն միջոցառումների ծրագիրը չի անդրադառնում մարդու իրավունքների կրթության անհրաժեշտությանը: Այսպիսով, ՀԱՎ-ի մեջ առաջարկված չէ մարդու իրավունքների կրթության կոմիտեի ստեղծումը, և ոչ մի ռազմավարություն կամ գործողություն՝ որպես այդպիսին, սահմանված չէ:

Ի լրումն ՄԱԶԾ-ի 2001թ. առաջարկության՝ ԹՀՀԿ-ն ձեռք է բերել (երբեմն մեծ դժվարությամբ) Հայաստանում ներկայումս գործող երեխայի իրավունքների պաշտպանության,¹⁶⁰ հակաթրաֆիքինգի,¹⁶¹ կանանց վիճակի բարելավման¹⁶² և

¹⁵⁷ ՄԱԶԾ-ն ԹՀՀԿ-ին տրամադրել է մասնակիցների ցանկը: Ուշագրավ է, որ մեծ թվով անձինք, ովքեր մասնակցել են այդ քննարկումներին, հանգամանակի հարցազրույցների ժամանակ չեն հիշել դրա մասին:

¹⁵⁸ ՄԱԶԾ-ի կողմից կազմակերպված քննարկումների զեկույցներից:

¹⁵⁹ «Նախագիծ. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու իրավունքների միջոցառումների ազգային ծրագրի մշակումն ու իրականացումը», 04.09.2001 KM No857/01 PRO 300/HR:

¹⁶⁰ «Հայաստանի Հանրապետությունում երեխայի իրավունքների պաշտպանության 2004-2015 թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #1745-Ն որոշում, 2003 թ., 18-ը դեկտեմբերի:

¹⁶¹ «Հայաստանի Հանրապետությունից շահագործման նպատակով մարդկանց ապօրինի փոխադրման և առուվաճառքի (թրաֆիքինգի) կանխման հայեցակարգի ու ՀՀ-ից շահագործման նպատակով մարդկանց ապօրինի փոխադրման, տեղափոխման և առուվաճառքի (թրաֆիքինգի) կանխման 2004-2006

հակակոռուպցիոն¹⁶³ ազգային ծրագրերի պատճենները և վերլուծել դրանք՝ պարզելու համար, թե արդյոք դրանք պարունակո՞ւմ են մարդու իրավունքների կրթության դրույթներ:

2003 թ. Երեխայի իրավունքների պաշտպանության ազգային ծրագիրը չի նախատեսում միջոցառումներ, որոնց նպատակը լինի բարձրացնել հանրային իրազեկությունը երեխաների իրավունքների մասին կամ հասարակության ընդհանուր կրթությունը մարդու իրավունքների գծով: Այն նշում է, որ չնայած զգալի ջանքեր են գործադրվել երեխաների վերաբերյալ առկա օրենսդրության մասին տեղեկատվություն տարածելու համար, «բնակչության գիտելիքների մակարդակը դեռ բավարար չէ, քանի որ զանգվածային լրատվամիջոցները՝ ռադիոն, հեռուստատեսությունը, և կրթական հաստատությունները, ընդգրկված չեն այդ քարոզարշավում»¹⁶⁴:

2004 թ. Հակաթրաֆիքինգի ազգային ծրագիրը նախատեսում է մարդու իրավունքների կրթությունն այն առումով, որ ներառում է թրաֆիքինգի դեմ պայքարելու միջոցների վերաբերյալ հանրային իրազեկության քարոզարշավի կազմակերպումը Հայաստանում, ինչպես նաև տեղեկատվության տարածումը բարձր ռիսկային խմբերի՝ գործազուրկների, փախստականների, կանանց և երիտասարդության շրջանում: Ծրագրի համաձայն՝ միգրացիայի և փախստականների վարչությունը, ոստիկանությունը, գլխավոր դատախազությունը, ազգային անվտանգության նախարարությունը (ներկայումս՝ ծառայություն) և աշխատանքի ու սոցիալական հարցերի նախարարությունը պետք է իրականացնեն այդ միջոցառումների համակարգումը¹⁶⁵:

2004 թ. Կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման ազգային ծրագիրը մեծ ուշադրություն է դարձնում կանանց իրավունքների կրթությանը և գենդերային հարցերի վերաբերյալ հանրային իրազեկությանը: Այն սահմանում է իրականացման ռազմավարությունը՝ ապահովելու համար «կանանց իրազեկությունը գենդերային հարցերում, իրավական գրագիտության բարձրացումը և նրանց ներուժի բացահայտումը», ինչպես նաև «գենդերային հարցերում հանրային իրազեկությունը» կանանց համար կազմակերպված լիդերության և իրավական ինքնապաշտպանության միջոցների վերաբերյալ դասընթացների միջոցով¹⁶⁶: Ծրագրի իրականացման ժամանակացույցի համաձայն՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հետազոտությունների ազգային ինստիտուտը, ՀՀ զբաղվածության գործակալությունը և Պետական կառավարման ակադեմիան պետք է իրականացնեն այդ գործունեությունների կազմակերպումն ու

թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #58-Ն որոշում, 2004թ., 15-ը հունվարի:

¹⁶² «Հայաստանի Հանրապետությունում կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման 2004-2010 թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին»: ՀՀ կառավարության #645-Ն որոշում, 2004թ., 8-ը ապրիլի:

¹⁶³ Հայաստանի Հանրապետությունում հակակոռուպցիոն ռազմավարության և դրա իրականացման միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին: ՀՀ կառավարության #1522-Ն որոշում, 2002 թ., 6-ը նոյեմբերի:

¹⁶⁴ Տես՝ 137-րդ հղումը:

¹⁶⁵ Տես՝ 138-րդ հղումը:

¹⁶⁶ Տես՝ 140-րդ հղումը:

վերահսկումը: ԶԶ զբաղվածության գործակալության և Պետական կառավարման ակադեմիայի ներկայացուցիչները հարցազրույցների ընթացքում հայտնել են, որ ոչ մի գործունեություն դեռ չի ծավալվել: Աշխատանքի և սոցիալական հետազոտությունների ազգային ինստիտուտն սկսել է սոցիալական ոլորտի աշխատակիցների վերապատրաստումը:

Ծրագրով նախատեսվում է նաև վերապատրաստման կազմակերպում լրագրողների, հասարակական և քաղաքական գործիչների ու քաղաքացիական ծառայողների գենդերային իրազեկությունը բարձրացնելու համար, հեռուստահաղորդումների և տպագիր մամուլում հատուկ էջերի պատրաստում և կանանց իրավունքների և գենդերային հիմնախնդիրների մասին գրքույկների հրատարակում: Ծրագրում նաև ընդգրկված է տպագիր մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության բովանդակության մոնիտորինգ՝ *կնոջ հասարակայնորեն անցանկալի և նսենացնող կերպարը ներկայացնելու միտումը հաղթահարելու համար*: Ծրագիրը նաև ընդգծում է զանգվածային լրատվամիջոցների, ինտերնետի և տարբեր հաստատությունների աշխատանքների մանրագնին մոնիտորինգ՝ բացառելու համար դրանց կողմից «կնոջ արժանապատվությունը վիրավորող տեղեկատվության անարգել տարածումը»¹⁶⁷:

2002 թ. Հակակոռուպցիոն ազգային ծրագիրը շեշտը դնում է հանրային իրազեկության քարոզարշավների կազմակերպման անհրաժեշտության վրա, քանի որ դրանք «կոռուպցիայի դեմ պայքարի կարևորագույն տարրերից են», և քանի որ անհրաժեշտ է առավելագույնի հասցնել հանրային իրազեկությունը այն մասին, թե ինչպես պետք է քաղաքացիները զանգատներ ներկայացնեն և վերանայեն օրենսդրությունը՝ պետական պաշտոնյաների կողմից քաղաքացիների զանգատներին ընթացք տալու վերաբերյալ¹⁶⁸:

Արդյոք Հայաստանում անհրաժեշտ է մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրի ստեղծումը: { TC "Is a Human Rights Education Plan Necessary for Armenia?" \f C \l "2" }

ԹՀԶԿ-ն մարդու իրավունքների փորձագետների, մարդու իրավունքների միջազգային և ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և կառավարության պաշտոնյաների հետ անցկացված խոր հարցազրույցների ընթացքում բոլոր շահագրգիռ անձանց խնդրել է կարծիք հայտնել, թե արդյոք պե՞տք է մշակել մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիր Հայաստանում, և եթե այո/ոչ, ապա ինչու: Հարցվածները նշել են, որ օգտակար կլիներ ունենալ նման փաստաթուղթ, քանի որ այն կապահովեր գործելու և համակարգելու հանձնարարականները և մեխանիզմները մարդու իրավունքների ոլորտում գործողությունների և քաղաքականության վերահսկողության համար: Սակայն նրանք հոռետեսական էին տրամադրված՝ կասկածելով, որ հնարավոր կլինի իրականացնել նման նախաձեռնություն, ավելին, որ մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիրը կունենա որևէ դրական ազդեցություն: Նրանք օրինակ էին բերում նման մի շարք ազգային ծրագրերի «զրոյական ազդեցությունը»: Միջազգային և ազգային

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:
¹⁶⁸ Տես 139-րդ հղումը:

կազմակերպությունների, ինչպես նաև կառավարության հաստատությունները ներկայացնող շահագրգիռ անձանց վերաբերմունքում ակնհայտ էր թերահավատությունը մարդու իրավունքների ազգային ծրագրի իրականացման նկատմամբ, իհարկե, եթե այդ ծրագիրը մշակվի:

Ես կարծում եմ, որ Հայաստանը մարդու իրավունքների ծրագրի կարիք ունի, ոչ թե մարդու իրավունքների կրթության ծրագրի: Այսպիսով, երկրում ծախսված ռեսուրսները անօգուտ չեն վատնվի: Անհրաժեշտ է ավելի շատ համակարգում և պետական մարմինների, լրագրողների, ՀԿ-ների և այլոց ներգրավում:

ԵԱՀԿ/Հայաստան

Մենք նոր ծրագրի կարիք չունենք: Պետք է իրականացնել գոյություն ունեցող ծրագրերը և մարդու իրավունքների կրթության բաղադրամասը ներմուծել այդ ծրագրերում:

ԲՀԻ/Հայաստան

Հայաստանը պատշաճ ձևով մշակված ծրագրի կարիք ունի, մի ծրագրի, որով կառավարությունը ստանձնի իրականացումը՝ ունենալով պարզ պատկերացում: Եթե այդպես լինի, իդեալական կլինի:

ՄԱԶԾ/Հայաստան

Ես հուսով եմ, որ եթե որևէ ծրագիր մշակվի, այն կլինի արդյունավետ և ստեղծված կլինի ոչ թե ՄԱԿ-ի ներսում, այլ տարբեր կառավարական և հասարակական դերակատարների միջև ընթացող քննարկումների արդյունքում: Եթե ստեղծվի ծրագիր, որը չի ֆինանսավորվի պետությունից և չի արտացոլի կառավարության կամքը և պատրաստակամությունը, ապա այն պարզապես կմնա ծրագիր և երբեք չի գործի:

Հանաշխարհային բանկ/Հայաստան

Եթե նույնիսկ ծրագիրը ոչ մի դրական բան չբերի, դրա առկայությունն այնուամենայնիվ չի վնասի: Սակայն կարևոր է, որ դա չդառնա փող լվանալու հերթական միջոց:

Տեղական փորձագետ

Ես չեմ կարծում, որ ազգային ծրագիրը անհրաժեշտություն է: Պետք է օգտագործվեն ավելի ազդեցիկ և ուժեղ միջոցներ՝ մարդու իրավունքների հարցերում հանրային իրազեկությունը բարձրացնելու համար, օրինակ, հեռուստահեռարձակումներ:

Հայաստանի կառավարության պաշտոնյա

Ես չեմ կարող ակնկալել նման ծրագրի իրականացման մոնիտորինգ: Օրինակ՝ մոտ 80,000 ԱՄՆ դոլար է ծախսվել հակակոռուպցիոն ծրագրի վրա, իսկ արդյունքը:

Մարդու իրավունքների տեղական փորձագետ

Գրականության գանկ

«Ամենատի Ինտերնեյշնլ» կազմակերպության 2005թ. զեկույցը Հայաստանի վերաբերյալ: <http://web.amnesty.org/report2005/arm-summary-eng>:

Այվազյան Վ. Հայաստանի Հանրապետության «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» օրենքի վերաբերյալ պարզաբանումներ / «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագիր»: Երևան, 2004:

Բարև, Ես Եմ: Իմ իրավունքներն ու պարտականությունները: Լրացուցիչ ուսումնական ձեռնարկ 1-3-րդ դասարանների համար: Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդ: Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2000:

Դանիելյան Լ. Ինչ գիտենք մենք մարդու իրավունքների մասին: 2004թ. համազգային հարցում Հայաստանում / ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիր: Երևան, «Անտարես», 2005:

Դուրյան Ն., Երիցյան Ֆ., Կարապետյան Զ., Հովհաննիսյան Կ. Իրավական խճանկար: Ձեռնարկ ուսուցիչների և անչափահասների հետ աշխատող ոստիկանների համար: Երևան, «Ասողիկ», 2004:

Դատական բարեխումբների ինդեքս Հայաստանի համար. հատոր 2-րդ, Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն և Կենտրոնական Եվրոպայի և Եվրասիայի իրավական նախաձեռնություն, դեկտեմբերի 24,

Խաչատրյան Ս., Պետրոսյան Ս., Տեր-Մկրտչյան Թ., Խախամյան Մ., Ավանեսյան Վ. Ուսուցչի ձեռնարկ. քաղաքացիական կրթություն. ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներ: Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2004:

Խաչատրյան Ս., Պետրոսյան Ս., Տեր-Մկրտչյան Թ., Խախամյան Մ., Սիրականյան Վ., Ավանեսյան Վ. Քաղաքացիական կրթություն. ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներ: Ուսումնական ձեռնարկ հանրակրթական դպրոցի 8-րդ (9-րդ) դասարանի համար: Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2004:

Խոշտանգումների և անմարդկային կամ դաժան վերաբերմունքի կան պատժի կանխման եվրոպական հանձնաժողովի հաշվետվությունը.
http://www.cpt.coe.int/documents/arm/2004-25-inf-eng.htm#_Toc38861425:

Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2004թ.:
<http://www.armstat.am/StatData/2004/6%20Education.pdf>:

Հանրակրթության պետական կրթակարգ: Միջնակարգ կրթության պետական

չափորոշիչ / ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն: Երևան, «Անտարես», 2004:

«Հեռախոսահամարների տեղեկատու. ՀՀ գործող բարձրագույն մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ / ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն: Երևան, «Զանգակ-97», 2004:

Մանուկյան Ա., Ուսումնասիրվում է «Իրավունք» առարկայաչափի ազդեցությունը: - Կրթություն, 2004, 1-15 հունիսի, էջ 5:

Մանուկյան Գ., Պապիկյան Ա., Պարսամյան Վ. Մարդու իրավունքներ: Ձեռնարկ ուսուցչի համար: Վանաձոր, «Արմինֆո», 2002:

Մարդու իրավունքների խնդիրներ. մարդու իրավունքների հիմնահարցեր, ներառյալ մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների արդյունավետ տնօրինման այլընտրանքային մոտեցումները: Միավորված ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակը (1995-2004) և մարդու իրավունքների ոլորտում հասարակական տեղեկատվության միջոցառումները: Գլխավոր քարտուղարի զեկույցը: Մարդու իրավունքների կրթության ազգային գործողությունների ծրագրի մասին հանձնարարականներ A/52/469/Add.1:

Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագիր, Ջագրեբ 1999: Մարդու իրավունքների կրթության ազգային ծրագրերի ժողովածու (ներառյալ մարդու իրավունքների միջոցառումների ազգային ծրագրերի համապատասխան քաղվածքները), [չխմբագրված տարբերակ] / ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ: Ժնև, 2001:

ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակ, 1995-2004. կյանքի դասեր / Միավորված ազգերի կազմակերպություն: Նյու Յորք և Ժնև, 1998:

մարդու իրավունքների կրթության իրավունք. մարդու իրավունքների կրթությանն առնչվող միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերի դրույթների ընտրանի /, Միավորված ազգերի կազմակերպություն: Նյու Յորք և Ժնև, 1999: (ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների կրթության տասնամյակ (1995-2004) # 3.):

Նախագիծ. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու իրավունքների միջոցառումների ազգային ծրագրի մշակումն ու իրականացումը, 04.09.2001:

- Brochmann, H. and Midttun, K. E. "Human Rights Education and Peace Building." / Norwegian Refugee Council. *Current Issues in Comparative Education*, 2(1), 2001, at: <http://www.tc.columbia.edu/cice/articles/hbem121.htm>.
- Humphrey, J. P. "Universal Declaration of Human Rights," available at: <http://www.hrusa.org/field/listings.php?catid=2>.
- "Judicial Reform Index for Armenia: Volume II," ABA/CEELI, December 2004, US State Department Country Report 2004 on Armenia at: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2004/41668.htm>.
- Mihr, A. (2004) "Human Rights Education: Methods, Institutions, Culture and Evaluation," Magdeburg, at: http://www.humanrightsresearch.de/material/Discussion-Paper-Band_4.pdf.
- Tibbitts, F. (1997) "Evaluation in the Human Rights Education Field: Getting Started," HREA, at: http://erc.hrea.org/Library/research_evaluation/evaluation-guide.pdf.

Հետազոտության մեջ նշված միջազգային, տարածաշրջանային և հայաստանյան իրավական փաստաթղթեր

ՄԱԿ-ի փաստաթղթեր

Երեխայի իրավունքների կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ, Հայաստան CRC/C/15/Add.225, 30-ը հունվարի, 2004թ.:

Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիա, 1990թ.:

Ընդհանուր առաջարկ V, ընդունված ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի կողմից 15-րդ նստաշրջանում, 1977թ.:

Ընդհանուր մեկնաբանություն, թիվ 3: Ընդունված մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից 13-րդ նստաշրջանում, 1981թ.:

Ընդհանուր մեկնաբանություն, թիվ 3: Ընդունված տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների կոմիտեի կողմից 5-րդ նստաշրջանում, 1990թ.:

Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի և պատժի դեմ կոնվենցիա, 1987թ.:

Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիա, 1981թ.:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի որոշում 1994/184, A/RES/49/184, 2005թ., 6-ը մարտի:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի որոշում 2004/7, 2004թ., 21-ը ապրիլի:

Մարդու իրավունքների կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ, Հայաստան: 19/11/98, CCPR/C/79/Add.100

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, 1948թ.:

Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիա, 1969թ.:

Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի եզրափակիչ դիտողություններ., Հայաստան: 01/11/2002, A/57/18

Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր, 1996թ.:

Վիեննայի հռչակագիր և գործողությունների ծրագիր A/CONF./157/23, 1993թ., 12-ը հուլիսի:

Տարածաշրջանային փաստաթղթեր

Ամերիկյան դաշնագիր մարդու իրավունքների մասին. «Սան ժոզե, Կոստա Ռիկայի պակտ», 1978թ.:

Ամերիկյան հռչակագիր մարդու իրավունքների և պարտականությունների մասին, 1948թ.:

Առաջարկություն R(79)16 անդամ պետություններին մարդու իրավունքների ոլորտում հետազոտությունների խթանման վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1979թ., 13-ը սեպտեմբերի:

Առաջարկություն R(81)17 անդամ պետություններին չափահաս անձանց կրթության ոլորտում քաղաքականության մշակման վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից: 1981թ., 6-ը նոյեմբերի:

Առաջարկություն R(83)13 անդամ պետություններին երիտասարդների կյանքի համար նախապատրաստման գործում միջնակարգ դպրոցի դերի վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1983թ., 23-ը սեպտեմբերի:

Առաջարկություն R(84)17 անդամ պետություններին զանգվածային լրատվության ոլորտում տղամարդկանց և կանանց հավասար դերի վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1984թ., 25-ը սեպտեմբերի:

Առաջարկություն R(84)18 անդամ պետություններին միջնաշակութային փոխըմբռնման նպատակով ուսուցիչների վերապատրաստման վերաբերյալ, հատկապես միգրացիայի ենթատեքստում: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1984թ., 25-ը սեպտեմբերի:

Առաջարկություն R(85)7 անդամ պետություններին դպրոցներում մարդու իրավունքների դասավանդման և ուսուցման վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1985թ., 14-ը մայիսի:

Առաջարկություն R(91)16 սոցիալական ծառայողներին մարդու իրավունքների ոլորտում վերապատրաստելու վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1988թ., 16-ը նոյեմբերի:

Առաջարկություն R(94)12 դատավորների դերի, չեզոքության և աշխատանքի արդյունավետության վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1994թ., 13-ը հոկտեմբերի:

Առաջարկություն R(98)15 ապաստան խնդրող անձանց հետ, հատկապես սահմանային կետերում, առաջինը հաղորդակցվող ծառայողների վերապատրաստման վերաբերյալ: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1998թ., 15-ը դեկտեմբերի:

Աֆրիկյան խարտիա երեխայի իրավունքների և բարեկեցության մասին, 1990թ.:

Աֆրիկյան խարտիա մարդու և ժողովուրդների իրավունքների մասին, 1981թ.:

ԵԱՀԽ-ի մարդկային չափանիշի խորհրդատու Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթուղթ, 1991թ., 3-ը հոկտեմբերի:

Եվրոպական խորհրդարանի որոշում կրթության ազատության մասին եվրոպական հանրությունում, 1984թ., 14-ը մարտի:

Խորհրդարանական ասամբլեայի առաջարկություն թիվ 1346 մարդու իրավունքների կրթության վերաբերյալ, 1997թ., 26-ը սեպտեմբերի:

ՅԵԼՍԻՆԿԻ Եզրափակիչ ակտ: Ընդունված Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդատու կողմից, ՅԵԼՍԻՆԿԻ, 1975թ., 1-ը օգոստոսի:

Յճակագիր անհանդուրժողականության՝ որպես ժողովրդավարության սպառնալիքի, մասին: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1981թ., 14-ը մայիսի:

Յճակագիր խոսքի ու տեղեկատվության ազատության մասին: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1982թ., 29-ը ապրիլի:

Որոշում (78)41 մարդու իրավունքների դասավանդման մասին: Ընդունված Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի կողմից, 1978թ., 25-ը նոյեմբերի:

Որոշում Աֆրիկայում մարդու իրավունքների պաշտպանության խթանման մասին CM/Res.1420 (LVI): Ընդունված Աֆրիկյան միասնականության կազմակերպության Նախարարների խորհրդի կողմից, 1992թ., 22-28-ը հունիսի:

Որոշում Եվրոպական միության խորհրդի և անդամ պետությունների կառավարությունների ներկայացուցիչների՝ ռասիզմի և քսենոֆոբիայի դեմ պայքարի մասին, 1990թ., 29-ը մայիսի:

Որոշում մարդու և ժողովուրդների իրավունքների կրթության մասին AHG/198: Ընդունված Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան հանձնաժողովի կողմից, 1993թ.:

Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդատու մասնակից պետությունների ներկայացուցիչների եզրափակիչ փաստաթուղթ, Վիեննա, 1989թ., 19-ը հունվարի:

Հայաստանի Հանրապետության փաստաթղթեր

«Կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենք, 2001թ.

«Հայաստանի Հանրապետությունում երեխայի իրավունքների պաշտպանության 2004-2015 թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #1745-Ն որոշում, 2003թ., 18-ը դեկտեմբերի:

«Հայաստանի Հանրապետությունում կանանց վիճակի բարելավման և հասարակության մեջ նրանց դերի բարձրացման 2004-2010 թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #645-Ն որոշում, 2004թ., 8-ը ապրիլի:

«Հայաստանի Հանրապետությունում հակակոռուպցիոն ռազմավարության և դրա իրականացման միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #1522-Ն որոշում, 2002թ., 6-ը նոյեմբերի:

«Հայաստանի Հանրապետությունից շահագործման նպատակով մարդկանց ապօրինի փոխադրման և առուվաճառքի (թրաֆիքինգի) կանխման հայեցակարգի ու ՀՀ-ից շահագործման նպատակով մարդկանց ապօրինի փոխադրման, տեղափոխման և առուվաճառքի (թրաֆիքինգի) կանխման 2004-2006 թվականների ազգային ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության #58-Ն որոշում, 2004թ., 15-ը հունվարի:

«Հանրակրթական ուսումնական հաստատությունների 2001-2002 թթ. ուսումնական տարվա տիպային ուսումնական պլանները հաստատելու մասին» ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության #258-Ն հրաման:

«Բարձրագույն մասնագիտական և հետբուհական կրթության մասին» ՀՀ օրենք, 2004թ., 14-ը դեկտեմբերի:

«Դատարանակազմության մասին» ՀՀ օրենք, 1998թ.:

ՀՀ կառավարության #24 որոշում, 2001թ., 16-ը հունվարի:

ՀՀ կառավարության #900 որոշում, 2004թ., 17-ը հունիսի:

ՀՀ կառավարության #1324-Ն որոշում «ՀՀ կառավարության լիազորած պետական մարմին ճանաչելու և մանկատներում երեխաների խնամքի ու դաստիարակության համար անհրաժեշտ պետական սոցիալական նվազագույն չափորոշիչները հաստատելու մասին», 2004թ.:

«Կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող անձանց կրթության մասին» ՀՀ օրենք, 2005թ.:

«Կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ օրենք, 2001թ.:

«Կրթության մասին» ՀՀ օրենք, 1999թ.:

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության #425-մ հրաման:

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության հրամանագիր «ՀՀ գիշերօթիկ հաստատություններում կրթական համակարգի մասին», 2003թ., 13-ը հունիսի:

ՀՀ Սահմանադրություն, 1995թ.:

«Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, 2001թ.:

**ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա. ԱՅՆ ՇԱՀԱԳՐԳԻՌ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ, ՈՐՈՆՑ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐ ԵՆ ԱՆՑԿԱՑՎԵԼ**

Ա. Դ. Սախարովի անվան մարդու իրավունքների հայկական կենտրոն

Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն/Կենտրոնական Եվրոպայի և
Եվրասիայի իրավական նախաձեռնություն, Հայաստան

ԱՄՆ ՄՁԳ/Հայաստան

ԵԱՀԿ/Հայաստան

Երևանի տնտեսաիրավագիտական համալսարան

Երևանի պետական համալսարան

Եվրոպայի խորհրդի տեղեկատվական գրասենյակ/ Հայաստան

«Զանգ» ծրագիր, «Փրոջեքթ Հարմոնի»

Իրավաբանական ինստիտուտ, ՀՀ արդարադատության նախարարություն

Իրավաբանական ֆակուլտետ, Հայաստանի ամերիկյան համալսարան

Իրավաբանների միջազգային ասոցիացիա

«Իրավունք» ծրագիր, ԲՀԻՕՀ/Հայաստան

Ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների ազգային կենտրոն

Կանանց հանրապետական խորհուրդ

Կիրառական բիոտեխնոլոգիայի ինստիտուտ

Կրթությամբ զարգացման ակադեմիա

ՀՀ Ազգային ժողովի Գիտության, կրթության, մշակույթի և երիտասարդության
հարցերի մշտական հանձնաժողով

ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն

ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հետազոտությունների ազգային ինստիտուտ

ՀՀ առողջապահության նախարարություն

ՀՀ արդարադատության նախարարություն

- ՀՀ բնապահպանության նախարարության միջազգային համագործակցության վարչություն
- ՀՀ դատարանների նախագահների խորհրդին կից Դատական վերապատրաստման կենտրոն
- ՀՀ ռազմական ոստիկանության վարչություն
- ՀՀ կրթության ազգային ինստիտուտ
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության բարձրագույն մասնագիտական կրթության բաժին
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության միջին և նախնական մասնագիտական կրթության բաժին
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության նախադպրոցական և դպրոցական կրթության բաժին
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությանն առընթեր Կրթական ծրագրերի կենտրոնի չափորոշիչներ և գնահատում բաղադրիչ
- ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակ
- ՀՀ մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարության կրթության վարչություն
- ՀՀ ոստիկանության ակադեմիա
- ՀՀ քաղաքացիական ծառայության խորհուրդ
- ՀՀ քաղաքացիական ծառայության խորհրդի գիտակրթական վարչություն
- ՀՀ վարչապետին կից Կանանց խորհուրդ
- ՀՀ պաշտպանության նախարարության դաստիարակության վարչություն
- ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա
- Հայաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիա
- Հայաստանի հելսինկյան կոմիտե (ՀԿ)
- «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ» (ՀԿ)

Հայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատուն

Հայաստանում Միացյալ Թագավորության դեսպանատուն

Հայաստանի ֆրանսիական համալսարան

Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն (ՀԿ)

Համալսարանական կրթությամբ կանանց ասոցիացիա

Համաշխարհային բանկ/Հայաստան

ՅՈՒՆԻՍԵՖ/Հայաստան

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ազգային հանձնաժողով, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն

ՄԱԶԾ/Հայաստան

ՄԱԿ-ի ՀՏՎ/Հայաստան

ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ/
Հայաստան

Մարդկային զարգացման և մարդու իրավունքների հիմնադրամ

Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ

«Նավասարդ» ինստիտուտ

Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան

Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդ

Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ

Ղայրոցներ, որոնց «Մարդու իրավունքներ» առարկան դասավանդող ուսուցիչները մասնակցել են նպատակային խմբային քննարկումներին

Երևան

- # 174 դպրոց
- Մեծարենցի անվան # 146 դպրոց
- # 197 դպրոց
- # 107 դպրոց
- Բ. Ժամկոչյանի անվան # 119 դպրոց
- Ս. Լիսիցիանի անվան # 34 դպրոց
- # 12 դպրոց
- Ղ. Պարոնյանի անվան # 59 դպրոց
- # 147 դպրոց
- # 50 դպրոց
- # 24 դպրոց
- # 192 դպրոց
- Ն. Աղբալյանի անվան # 19 դպրոց

Լոռու մարզ

- Պ. Սևակի անվան # 30 դպրոց, Վանաձոր
- Վազգեն Առաջինի անվան # 1 դպրոց, Վանաձոր
- Մարշալ Բաղդասյանի անվան # 26 դպրոց, Վանաձոր
- Ա. Պուշկինի անվան # 4 դպրոց, Վանաձոր
- Ղ. Սահյանի անվան # 28 դպրոց, Վանաձոր
- Վ. Համբարձումյանի անվան # 25 դպրոց, Վանաձոր
- Գուգարք գյուղի # 2 դպրոց
- Դարպաս գյուղի դպրոց

Տավուշի մարզ

- # 5 դպրոց, Իջևան
- # 2 դպրոց, Իջևան
- Սևքար գյուղի դպրոց
- Գետահովիտ գյուղի դպրոց
- Աջաջուր գյուղի դպրոց
- Այգեհովիտ գյուղի դպրոց
- Գանձաքար գյուղի դպրոց

Գեղարքունիքի մարզ

- #2 դպրոց, Մարտունի
- Պետական վարժարան, Մարտունի
- Ներքին Գետաշեն գյուղի # 1 դպրոց
- Ներքին Գետաշեն գյուղի # 2 դպրոց

Վաղաշեն գյուղի դպրոց
Ծովինար գյուղի դպրոց
Չորագյուղ գյուղի # 1 դպրոց
Վարդենիկ գյուղի # 2 դպրոց
Վարդենիկ գյուղի # 3 դպրոց
Լիճք գյուղի դպրոց
Ծակքար գյուղի դպրոց

Վայոց ձորի մարզ

1 դպրոց, Վայք
2 դպրոց, Վայք
Պետական քաղաքային վարժարան, Վայք
1 դպրոց, Եղեգնաձոր
2 դպրոց, Եղեգնաձոր
3 դպրոց, Եղեգնաձոր
Գլաձոր գյուղի դպրոց
Վերնաշեն գյուղի դպրոց
Մարտիրոս գյուղի դպրոց

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՄԱՏՉԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Միավորված ազգերի կազմակերպության Հանրային տեղեկատվության վարչություն

1. Մարդու իրավունքների փաստաթղթերի ժողովածու: Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն: Մարդու իրավունքների միջազգային բիլլ: Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիա: Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիա: Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի և պատժի դեմ կոնվենցիա: Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիա: Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա՝ կից արձանագրությամբ: ՄԱԿ-ի Հազարամյակի հռչակագիր: Երևան, 2003: Տպաքանակը՝ 3000:
2. Հիմնական փաստեր Միավորված ազգերի կազմակերպության մասին: Երևան, 2002: Տպաքանակը՝ 2500:
3. ՄԱԿ-ի գործունեությունը Հայաստանում ուսուցիչների գնահատմամբ: Ձեկույց սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների վերաբերյալ: Երևան, 2002: Տպաքանակը՝ 500:

Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ

1. «Տեսակետ» հանդես, խմբագիր՝ Ա. Առաքելյան, 17 համար:
2. Մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային և հայաստանյան ընթացակարգեր / Վ. Սարգսյան, Վ. Ռոյթեր և Կ. Խյուֆներ, Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ: Երևան, «Ձանգակ-97», 2003:
3. Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը (ԱՀՌԾ) և ժողովրդավարական սկզբունքների պահպանման հիմնախնդիրը Հայաստանում: Մասնակցային գործընթաց: Երևան, 2003:
4. «Սոցիալական Լիգա»: Տեղեկագիր / Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ և «Օքսֆամ» ՀԿ (ՄԲ): Երևան, 2001:
5. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան և ՀՀ օրենսդրությունը. կոնվենցիայի վավերացման ազդեցությունը Հայաստանում: Երևան, 2000:
6. Պետական կառավարման ժողովրդավարացման հիմնահարցեր / Լ. Միրզոյանի խմբագրությամբ: Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ և ՀՀ կառավարման դպրոց, ՀՀԿԴ պետական ծառայություն: Երևան 2000:
7. Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում / Յ. Խառատյան; Երևան, 2003:
8. Հայաստանում հումանիտար մասնագիտությունների բնագավառում աշխատող մտավորականների և այդ մասնագիտություններն ընտրած ուսանողների, քաղաքական և հասարակական գործիչների վերաբերմունքը՝ քաղաքացիական հասարակության և ժողովրդավարական պետության կառուցմանը: Հետազոտություն: Երևան, 1999:

Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն/Կենտրոնական Եվրոպայի և Եվրասիայի իրավական նախաձեռնություն

1. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հտ 1: Երևան, 2001: Տպաքանակը՝ 500:
2. «Դատական իշխանություն» ամսագիր (տպագրվել է ԱԻԸ/ԿԵԵԻՆ-ի ֆինանսական օժանդակությամբ, տպաքանակը՝ 400):
3. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու: (4 հատոր, Օրենք և իրականություն, Երևան, տպաքանակը՝ 400):
4. Ուսումնական ձեռնարկ անչապահասների իրավունքների մասին: (տրամադրվել է փաստաբաններին, համալսարաններին և ուսանողներին, տպաքանակը՝ 300):
5. Տեղեկատվական իրավունք: Ուսումնական ձեռնարկ / Տեղեկատվական իրավունքի ինստիտուտ, Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն/ Կենտրոնական Եվրոպայի և Եվրասիայի իրավական նախաձեռնություն, Երևան, 2004 http://www.abanet.org/ceeli/publications/mli_manual_arm.pdf):

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հայկական ազգային հանձնաժողով

1. Մարդու իրավունքներ: Հարցեր և պատասխաններ: Երևան, 1997:.

ՄԱԿ-ի Զառգացման ծրագիր

1. «Ինչ գիտենք մենք մարդու իրավունքների մասին: 2004թ. համազգային հարցում Հայաստանում» / Լ. Դանիելյան: Երևան, 2005:
2. «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և Մարդու իրավունքների պաշտպանի ապագա ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագիր» (տեղեկատվական պաստառ և գրքույկ՝ հրատարակված ՄԱԶԾ-ի կողմից, «Հայաստանում մարդու իրավունքների խթանման և մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի վերաբերյալ հանրային իրազեկության բարձրացման ծրագրի» շրջանակներում, Նիդեռլանդների զարգացման ծրագրերի հարցերի նախարարության ֆինանսավորմամբ):

**Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան.
ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ամբիոն**

1. Պողոսյան Վ. Մարդու իրավունքներ. հասկացություններ, սկզբունքներ, մոտեցումներ: Ուսումնական ձեռնարկ: Երևան, «Լինգվա», 2002:

Համալսարանական կրթությամբ կանանց ասոցիացիա

1. Կանանց շարժումը Հայաստանում: Նախապատվություններ և զարգացման հեռանկարներ / Ջ. Հասրաթյանի, Գ. Արմաղանովայի, Ն. Դավթյանի խմբագրությամբ: Երևան, 2002:
2. Գենդերային հավասարությունը՝ զուգակշռված ժողովրդավարության նախադրյալ / Ջ. Հասրաթյանի, Ա. Հարությունյանի, Ե. Վարդանյանի խմբագրությամբ: Երևան, 2000:

Երևանի պետական համալսարան

1. Այվազյան Վ. Մարդու իրավունքներ: Ուսումնական ձեռնարկ: Երևան, 2002:

Ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների ազգային կենտրոն

1. Օմբուդսմենը և ժողովրդավարական հասարակությունը: Համաշխարհային փորձը / Վ. Կարմիրշալյանի խմբագրությամբ: Երևան, 2003:

Ա. Դ. Սախարովի անվան մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական հիմնադրամ

1. ԱԲԳ. Մարդու իրավունքների դասավանդումը: Պրակտիկ գործունեություն տարրական և միջնակարգ դպրոցում: Երևան, 1997:

Կանանց իրավունքների կենտրոն

1. Կանանց իրավունքները. Քայլ առ քայլ / Մ. Շուլերի, Դ. Թոմասի խմբագրությամբ: Երևան, 2002:

Հայաստանի կանանց հանրապետական խորհուրդ

1. Կոնվենցիա՝ երկու տեսակետ / Ա. Հակոբյանի, Ռ. Տեր-Սինասյանի, Ա. Թոփուզյանի խմբագրությամբ: Երևան, 1999: («Ճանապարհի դեպի գենդեր» մատենաշար):

Հայաստանի հելսինկյան կոմիտե

1. «Դիտորդ. Մարդու իրավունքները Հայաստանում» հանդես, հայերեն և անգլերեն, խմբ.՝ Ա. Իշխանյան, Ա. Հարությունյան, 2002-2005, 30 համար, Երևան, տպաքանակը՝ 500 և 200:

Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն

1. «Վասն արդարության» իրավական, գիտամեթոդական հանդես, խմբ.՝ Լ. Սարգսյան, Ռ. Ավազյան, Ս. Արևշատյան: (տրամադրվել է դպրոցներին, տպաքանակը՝ 1500):

2. Մանուկյան Գ. Մարդու իրավունքների հասկացությունը: Վանաձոր, 2000: (տրամադրվել է գրադարաններին, դպրոցներին, տպաքանակը՝ 1500):

Փախստականների հարգելի նորվեգական խորհուրդ

1. «Երեխայի իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը: Պատկերագարդ տարբերակ: Տպաքանակը՝ 1000:

ՄԱԿ-ի Փախստականների հարգելի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ

1. Փախստականների կարգավիճակը սահմանող ընթացակարգերի և չափանիշների ձեռնարկ: Երևան, 2005: Տպաքանակը՝ 3000:

Միջազգային իրավունքի հայկական ընկերակցություն

1. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու: 4 հատորով: Երևան, 2001: Տպաքանակը՝ 1000:
2. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի և դրան կից արձանագրությունների մեկնաբանություն: Երևան, 2005: Տպաքանակը՝ 1000:
3. Ընտանեկան հանրամատչելի իրավաբանական գրադարան / Լ. Հակոբյան: 10 հատորով: Երևան, 2002: Տպաքանակը՝ 1000:
4. Ժողովրդավարություն և իրավունք. հանրագիտական բառարան / Վ. Պողոսյան: Երևան, 2003:
5. Ամերիկյան կոնվենցիա մարդու իրավունքների մասին: Երևան, 2004:
6. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կանոնադրություն: Երևան, 2002: Տպաքանակը՝ 1000:
7. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան: Դատավարությունների ընտրանի 1978-2000: Երևան, 2002:

Եվրոպայի խորհրդի երևանյան գրասենյակ

1. Հարցեր և պատասխաններ. մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան: Երևան: Տպաքանակը՝ 2000:
2. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա (թարգմանված Արտաքին գործերի նախարարության օժանդակությամբ): Երևան, 2005: Տպաքանակը՝ 3000:
3. Վերանայված Եվրոպական սոցիալական խարտիա: Տպաքանակը՝ 1000:
4. Սոցիալական իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի նախադեպային իրավունքի համառոտ ակնարկ: Երևան, 2004: (տրամադրվել է աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության աշխատակազմին, տպաքանակը՝ 200):
5. Շրջանակային կոնվենցիա ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության մասին: Տպաքանակը՝ 1000:
8. Հանդուգների հիմնավորմամբ պարտադիր զինվորական ծառայության մերժումը: 2003: Տպաքանակը՝ 1000:

9. Մահն արդարություն չէ: 2001: Տպաքանակը՝ 1000: (տրամադրվել է Ազգային ժողովի և կառավարության աշխատակիցներին մահապատժի վերաբերյալ եվրոպական փորձի փոխանակմանը նվիրված սեմինարների ժամանակ):
1. Երիցյան Ա. Յ. Մարդու իրավունքների միջազգային չափանիշները և Հայաստանի օրենսդրությունը: Երևան, 2002:.
2. Երիցյան Ա. Յ. Մարդու իրավունքների միջազգային իրավական պաշտպանության հիմնական հարցերը: Տեսական և գործնական վերլուծություն: Երևան, 2001:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Գ. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ ԱՌԱՐԿԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂ ԲԱՐՉՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գավառի պետական համալսարան

Գորիսի «Կարին» ինստիտուտ

Գորիսի «Սյունիք» ինստիտուտ

«ԵՐԱ» բիզնեսի և քաղաքականության ինստիտուտ

Երևանի «Գալիք» համալսարան

Երևանի դատական փորձագիտության և հոգեբանության ինստիտուտ

Երևանի «Ինտերլինգվա» լեզվագիտական համալսարան

Երևանի հյուսիսային համալսարան

Երևանի «Մարտիզ» արտաքին տնտեսական կապերի համալսարան

Երևանի «Սենեջմենթի» համալսարան

Երևանի «Մխիթար Գոշ» միջազգային համալսարան

Երևանի «ՄՅՈՒԴ» իրավաբանական համալսարան

Երևանի «Նավասարդ» ինստիտուտ

Երևանի պետական համալսարան

Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ

Երևանի ռուս-հայկական ժամանակակից հումանիտար ինստիտուտ

Երևանի տնտեսաիրավագիտական համալսարան

Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան

Երևանի «Ֆիրդուսի» համալսարան

Եվրասիայի միջազգային համալսարան

Էջմիածնի «Գրիգոր Լուսավորիչ» համալսարան

Լազարյանի անվան արևելագիտության ինստիտուտ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

Կիրառական բիոտեխնոլոգիայի ինստիտուտ

Հայաստանի ամերիկյան համալսարան

Հայաստանի ֆրանսիական համալսարան

ՀՀ ոստիկանության ակադեմիա

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա

Հրազդանի Լևոն Օրբելու անվան համալսարան

«Հրաչյա Աճառյան» համալսարան

Մենեջմենթի և նոր տեխնոլոգիաների եվրոպական տարածաշրջանային ակադեմիա

Մոսկվայի բիզնեսի և քաղաքականության ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղ

Ռուս-հայկական (սլավոնական) համալսարան

Սանկտ Պետերբուրգի արտաքին տնտեսական կապերի, տնտեսագիտության և իրավունքի ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղ

Սուրբ Թերեզայի անվան գթության քույրերի բժշկական ինստիտուտ

Վանաձորի «Մխիթար Գոշ» հայ-ռուսական միջազգային համալսարան

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Դ. ԲԱՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՄԱՍՆԱԳՅՈՒԴԻ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԻՐԱՎԱՆԱՑՎԱԾ ԾՐԱԳՐԵՐ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՄ¹⁶⁹

#	Կազմակերպություն	Տարի	ամաշնորհի սփը	Նպատակը
1	Երևանի Գեղարվեստի պետական ակադեմիա	2002	\$ 8,245	Դիլիջանի 6 միջնակարգ դպրոցներում և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ինտերակտիվ միջոցառումների կազմակերպում:
2	Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության հայկական ընկերակցություն	2002	\$ 12,320	Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության վերաբերյալ իրազեկության բարձրացում ինտերակտիվ միջոցառումների միջոցով: 5 միջոցառում ուսանողների և 7 միջոցառում Երևանի դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտների, ինչպես նաև Վանաձորի և Գյումրիի մանկավարժական ինստիտուտների ուսանողների համար:
3	Ընդդեմ իրավական բռնության հիմնադրամ	2002	\$ 6,680	Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության գաղափարների վերաբերյալ իրազեկության բարձրացում (մարդու իրավունքների 5 մոդուլների վերաբերյալ) ինտերակտիվ միջոցառումների միջոցով Երևանի #18, 139 և 145 միջնակարգ դպրոցներում:
4	«Ընտանիք և նոր աշխարհ» ՀԿ	2002	\$ 11,604	Մարդու իրավունքների վերաբերյալ 9 սեմինարների կազմակերպում Կոտայքի մարզի 3 քաղաքների և 7 գյուղերի 20 միջնակարգ դպրոցների և 2 քոլեջների աշակերտների/ուսանողների և ուսուցիչների համար:
5	«Խաղաղարար նախաձեռնությունների կովկասյան կենտրոն» ՀԿ	2002	\$ 7,860	Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության գաղափարների վերաբերյալ իրազեկության բարձրացում՝ կազմակերպելով 5 մոդուլների վերաբերյալ 4 հանդիպումներ և քննարկումներ՝ մարդու իրավունքների բնագավառի ՀԿ-ների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, Երևանի #18, 139 և 145 միջնակարգ դպրոցներում:

¹⁶⁹ Տեղեկատվությունն առկա է հետևյալ վեբ կայքում՝ http://www.osi.am/grant_list.asp?year=2005:

6	«Խաղաղարար ճախածեռնություն- ների կովկասյան կենտրոն»	2003	\$ 11,530	Ութ միջնակարգ դպրոցներում (3-ը՝ մարզերում և 5-ը՝ Երևանում) ինտերակտիվ ուսուցման միջոցառումների կազմակերպում՝ «դպրոցական օմբուդսմենի ինստիտուտի» մոդելի ստեղծման միջոցով:
7	«Գիտա- իրավաբանական բարեգործական կենտրոն» ՀԿ	2003	\$ 9,074	Եվրոպայի խորհրդին անդամակցելուց ի վեր Հայաստանի ստանձնած պարտավորությունների մասին թիրախային խմբի իրազեկության բարձրացման նպատակով մարդու իրավունքներին նվիրված ինտերակտիվ ուսուցման միջոցառումների կազմակերպում Հրազդանի (#11 և 12), Արտավազի և Մեղրածորի միջնակարգ դպրոցներում:
8	«Կրթության ասպարեզ», ՀԿ	2003	\$ 10,131	Գյումրիի, Ազատանի, Ախուրյանի, Մարմաշենի, Մայիսյանի, Հովունիի ու Բենիամինի 33 միջնակարգ և 3 հատուկ դպրոցներում մարդու իրավունքների վերաբերյալ ինտերակտիվ ուսուցման միջոցառումների կազմակերպում՝ կլոր սեղանների, սեմինարների և այլ ինտերակտիվ ուսուցման մեթոդների միջոցով, ինչպես նաև ստեղծելով «դպրոցական օմբուդսմենի» ինստիտուտի մոդելը 33 միջնակարգ դպրոցներում:
9	«Գորիսի ուսուցիչների միություն» ՀԿ	2003	\$ 8,718	Սյունիքի մարզի 9 միջնակարգ դպրոցներում մարդու իրավունքներ դասավանդող ուսուցիչների մասնագիտական գիտելիքների և մեթոդական հմտությունների խթանում՝ կազմելով մեթոդաբանական ձեռնարկներ, պատրաստելով ինտերակտիվ ուսուցման մեթոդ դասավանդման վերաբերյալ նյութեր և վերապատրաստելով թիրախային դպրոցներում մարդու իրավունքներ դասավանդող ուսուցիչներին

10	«Խաղաղության և ժողովրդավարության երևանյան կենտրոն» ՀԿ	2003	\$ 9,451	Գեղարքունիքի մարզի 13 միջնակարգ դպրոցներում (10-ը՝ քաղաքային, 3-ը՝ գյուղական համայնքներից) ինտերակտիվ ուսուցման միջոցառումների կազմակերպում
11	«Կրթության ասպարեզ» ՀԿ	2004	\$ 9,450	Ութ հանրակրթական դպրոցների (Գյումրիի #33, 13, 2, 17, 9 դպրոցներ, Ազատանի, Ախուրյանի, և Մարմարաշենի համայնքային դպրոցներ) 240 աշակերտների համար արտադասարանական ինտերակտիվ դասընթացների կազմակերպում:
12	«Ա. Սախարովի անվան Մարդու իրավունքների պաշտպանության կենտրոն» ՀԿ	2004	\$ 9,120	Սիսիանի և Գորիսի 2 հատուկ և 5 հանրակրթական դպրոցների 300 աշակերտների համար մարդու իրավունքների պաշտպանության արտադասարանական ինտերակտիվ դասերի կազմակերպում, 7 դպրոցի ուսուցիչների վերապատրաստում ինտերակտիվ մեթոդների կիրառման և դասավանդման ձևերի վերաբերյալ, ուսուցիչների, ծնողների, համայնքի ղեկավարների, տեղական իշխանությունների և ՀԿ-ների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ «Կրթության իրավունք» և «Խոսքի ազատություն» թեմաներով 2 քաղաքացիական ֆորումների կազմակերպում, 5 դպրոցներում մարդու իրավունքների լաբորատորիաների զարգացում, մարդու իրավունքների վերաբերյալ 6 տեսաֆիլմերի ցուցադրում:
13	«Կոնստանտա» ՀԿ	2004	\$ 4,860	Սևան քաղաքի 7 հանրակրթական դպրոցների 210 աշակերտների համար մարդու իրավունքների վերաբերյալ արտադասարանական ինտերակտիվ դասընթացների կազմակերպում:

14	«Արամազդ» ինտելեկտուալ կենտրոն	2004	\$ 4,370	<p>Մարդու իրավունքների դասավանդման բնագավառում տարբեր ինտելեկտուալ խաղերի կիրառման վերաբերյալ գրքույկի նշակում և հրատարակում (250 օրինակ), «Կրթության արեճ» ՀԿ-ի, Ա. Սախարովի անվան Մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական կենտրոնի Գորիսի մասնաճյուղի, Երևանի պետական համալսարանի «Իրավաբանական կլինիկայի» և «Կոնստանտա» ՀԿ-ի դրամաշնորհային ծրագրերում ներգրավված մարդու իրավունքների ուսուցիչների/ դասավանդողների վերապատրաստում:</p>
----	--------------------------------------	------	----------	--

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ե. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ԱԿՏԻՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Կառավարության հաստատություններ

- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն
- ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակ
- ՀՀ արդարադարության նախարարության Իրավունքի ինստիտուտ
- ՀՀ դատարանների նախագահների խորհրդին կից Դատական վերապատրաստման կենտրոն
- ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությանն առընթեր Կրթական ծրագրերի կենտրոն
- ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հետազոտությունների ազգային ինստիտուտ

Միջազգային հասարակական և ազգային հասարակական կազմակերպություններ

- «Փրոջեքթ Հարմոնի»
- «Հայաստանի պատանեկան նվաճումներ»
- Համալսարանական կրթությամբ կանանց ասոցիացիա
- Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն
- Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ
- Սախարովի անվան մարդու իրավունքների պաշտպանության հայկական կենտրոն
- Կանանց հանրապետական խորհուրդ
- Ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների ազգային կենտրոն
- Հայաստանի հելսինկյան կոմիտե
- Հայաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիա

Միջազգային միջկառավարական և այլ միջազգային կազմակերպություններ

ԱՄՆ ՄԶԳ/Հայաստան

Ամերիկյան իրավաբանների ընկերակցություն/Կենտրոնական Եվրոպայի և Եվրասիայի իրավական նախաձեռնություն/Չայաստան

Կրթությամբ զարգացման ակադեմիա

ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիր/Չայաստան

Չայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատուն

ՅՈՒՆԻՍԵՖ/Չայաստան

Չայաստանում Միացյալ Թագավորության դեսպանատուն

ԲՀԻՕԺ/Չայաստան

Եվրոպայի խորհրդի տեղեկատվական գրասենյակ

Փախստականների հարցերի նորվեգական խորհուրդ

ՄԱԿ-ի ՀՏՎ/Չայաստան

ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերի գերագույն հանձնակատարի գրասենյակ/ Չայաստան

Համաշխարհային բանկ/Չայաստան

ԵԱՀԿ/Չայաստան